ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

ՀԱՆԴԷՍ ԱՇՄՆԱՑ

ԻՆՆԵՐՈՐԴ ՏԱՐԻ

1879

ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ՊԱՐՈՒՆԱԿՈՒԹԻՒՆ

ԿՈՂՈՊՏԱՆԴԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ
ՀՐԹՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ Ի ՋՄԻՒՌՆԻԱ
Ս· ԵՐՈՒՍԱՂԷՄԻ ՎԱՆՔԻՆ ՊԱՐՏՔԸ
ԵՐԿ ՄՇԱԿՆԵՐՈՑ
ԲԱՒԱԿԻՐՔ ԳԱՂՂԻԵՐԷՆ—ՀԱՑԵՐԷՆ
ԴՊՐՈՑԱՍԷՐՑ—ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ — ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ
ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ
ՓՈՂԱՓՈՀԱՆ

ՋՄԻՒՌՆԻԱ

ՏՊԱԳՐՈՒԹԻՒՆ ԵՂԲԱՐՑ ՏԷՏԷԼԵԱՆ

Ա. ԲԵՒԵԼԵԱՆ

ՄԱՄՈՒԼ

Թ. ՏԱՐԻ 1879 ՍԵՊՏԵՄԲԵՐ

ԿՈՂՈՊՏԱՆԲԻ ՏԵՍԱԿՆԵՐ*

Հիմակ կարգն եկաւ խօսելու հասարակաց ծառայութենէն զեղծումն ներսն վրայ. Կողոպտանքի ընդարձակ պաշտ մը, այնքան ընդարձակ դաշտ որու վրայ միայն ակնարկ մը կարող ենք նետել։

Եթէ Աստուած ստեղծած լինէր մարդն իբրև մենաւոր կենդանի, իւրաքանչիւրն ինքնիրեն համար պիտի աշխատէր։ Անհատականն հարատեւթիւնն ամեն մէկուն ինքնիրեն հատուցած ծառայութեանց համեմատ պիտի լինէր։ Բայց մարդ ընկերական լինելուն՝ ծառայութիւններն իրարու հետ կ'փոխանակուին. նախագաստութիւն՝ զոր կարող ես, եթէ յարմար դատես, հակառակ իմաստով բացատրել։

* Ընթերանալութիւն Ս. վերջ։ Տես ծպոմպոս ատաքէր, երես 145։

Ընկերութեան մէջ կան այնպիսի ընդհանուր, տիեզերական պիտոյքներ, որոց հոգը տանելու համար՝ ընկերութեան անդամներն՝ հատուկային ծառայութիւններ (վարչութիւններ) կ'կազմեն։ Այս է ապահովութեան պատճառը։ Հետևապէս մարդիկ կ'խորհին, կ'հանգանակեն որպէս զի այլ և այլ ծառայութիւններով (դրամական) վարձատրեն այն պաշտօնակալներն որ հասարակաց ապահովութեան համար կ'հսկեն։

Այս խնդիրն ալ ի հարկէ քաղաքական Տնտեսութեան մէջ կը մնայ. Ըբէ այս ինչ համար, պէտք ընե՞ այն ինչ համար։ Այս ծառայութեան հիմը նոյնն է, միայն փոխարինական ձևը տարբեր է; բայց այս պարագան մեծ կարևորութիւն ունի։ Սովորական գործառնութեանց մէջ, ամեն մարդ թէ իր ընդունած թէ իր հատուցած ծառայութեան դատաւորն է։ Կարող է միշտ կամ փոխանակութիւնը մերժել, կամ այլուր ընել, որմէ կ'հետևի ծառայութիւնը (ապրանք) շուկան տանելու հարկն և այն տեղ գնողին հետ ազատօրէն սակարկելու։

Բայց գործողութիւնն այսպէս չկատարուիր Տէրութեան մը հետ, մանաւանդ երբ կառավարութիւնն երեսփոխանական չէ։ Թէ անոր ծառայութեանց կարօտ լինինք թէ ոչ, թէ լաւ լինին թէ վատ, կ'պարտաւորինք գանոնք ընդունիլ՝ ինչպէս որ մեզի կ'ներկայէ և վճարել իր որոշած գնով։

Արդ՝ ամեն մարդիկ ձկտում մ'ունին իրենց մանր ակնոցով դիտել այն ծառայութիւնները զոր կ'հատուցանեն, իսկ խոշոր ակնոցով անոնք զոր կ'ընդունին, և գործերը խառն ի խուռն պիտի շրջունակուէին՝ մանաւանդ գործառնութեանց մէջ՝ եթէ ապաց ակնոցները երաշխաւորութիւնը չլինէր։

Այս երաշխաւորութիւնը չունինք հասարակային գործառնութեանց մէջ։ — Եւ սակայն՝ Պետութիւնն ընդհանուր ձկտման կը հնազանդի։ Կ'ուզե մեզի շատ ծառայել, մեր ուզածէն աւելի ծառայել, և իբրև Հշմարիտ ծառայութիւններ ընդունել տալ ինչ որ երբեմն բնաւ ծառայութիւններ չեն, և այս կ'ընէ, որպէս զի անանց փոխարէն մեր վրայ ծառայութիւններ կամ հարկեր դնէ։

Պետութիւնն ալ մալթուսեան օրէնքին կ'հպատակի։ Միշտ իր դոյութեան միջոցներուն չափը չպահեր, այլ անվերջ կ'անցնի, այս միջոցներուն համեմատ կ'մեծնայ, և անոր դոյութիւն առողջ ժողովրդոյ կերակուրն է։ Ուրեմն դժբաղդ են այն ժողովուրդներն որ չդիտեն Պետութեան գործողութեանց չրջանը սահմանել։ Այն առեն ազատութիւն, անձնական գործունէութիւն, հարստութիւն, բարօրութիւն, անկախութիւն, արժանապատուութիւն, ամեն բան անոր Հարակ կ'լինին։

Վասն զի պարագայ մը կայ որ նկատողութեան արժանի է, այս

է թէ՝ պետութենէ մը խնդրած ծառայութեանց գլխաւորն է ապահովութիւն։ Ապահովութիւնն երաշխաւորելու համար պէտք է որ ինքն իր ձեռքն ունենայ այժ մ՚որով կարող լինի ամեն մասնաւոր կամ հասարական, ներքին կամ արտաքին այժերուն յաղթել որ գինք կրնան վտանգել։ Եթէ այս այժը միանայ այն յատուկ տրամադրութեան հետ զոր կ՚պահենք մարդոց վրայ, այս է ուրիշին վնասուիլ ապրիլ, մեծ վտանգներու առիթ կ՚լինի։ Ուստի, նկատէ մի անդամ թէ՝ պատմական ժամանակներէ ի վեր՝ ինչ ընդարձակութիւն ստացած է Կողոպտանքը կառավարութեան զեղծումն ներու և անիրաւութեանց շնորհիւ։ Թող ամեն մարդ հարցընէ թէ ինչ ծառայութիւններ մատուցին ժողովրդոց և փոխարէն ինչ ծառայութիւններ ստացան կառավարական իշխանութիւններն Ասորեստանյոց, Բաբելացւոց, Եգիպտացւոց, Հռոմայեցւոց, Պարսից, Թուրքաց, Չինացւոց, Ռուսաց, Անգլիացւոց, Սպանիացւոց, Ֆրանսացւոց մէջ։ Մարդկային երևակայութիւնը կ՚զարհուրի այս անհամեմատութեան առջև։

Ի վերջ՝ երեսփոխանական կառավարութիւնը հնարեցին, և ի սկզբան այնպէս կ՚կարծուէր որ հմայութեամբ մ՚ամեն անկարգութիւն պիտի դադրէր։ Իրօք, սոյն կառավարութեանց սկզբունքն այս է։ Նոյն իսկ ժողովուրդն՝ իր երեսփոխաններուն ձեռօք պիտի որոշէ այն պաշտօններու բնութիւնն ու իրաւասութեան սահմանն զոր արժան կ՚դատի իրրև հասարակաց ծառայութիւններ կատարել, ինչպէս նաև այս ծառայութեանց յատկանշիք փոխարինութեան դրամներըը։

Այսպէս ուրիշին ստացուածքը դրաւելու ձկտումն, և սեպհականն ստացուածքը պաշտպանելու ձկտումն դէմ առ դէմ կան։ Կ՚երևէր թէ այս վերջին ձկտումն առաջնոյն պիտի յաղթէր։

Անշուշտ, համոզուած եմ որ վերջապէս պիտի յաղթէ. բայց պէտք է խոստովանիլ որ մինչև յայսօր յաջողութիւն գտած չէ։

Ինչո՞ւ համար. Երկու խիստ պարզ պատճառներու համար. կառավարութիւնները չափէն աւելի, ժողովուրդներն ոչ բաւական խորագիտութիւն ունեցան։

Կառավարութիւնները շատ ճարտար են։ Մեթոտով կ՚շարժին, իրենց յատուկ յատակագիծն ունին զոր աւանդութեամբ և փորձառութեամբ շարունակ կ՚կատարելագործեն։ Կ՚քննեն, կ՚ուսումնասիրեն մարդիկն և անոնց կիրքը։ Երբ կ՚հասկընան, օրինակի համար, որ պատերազմի քնազդն ունին, կ՚հրահրեն, այս աղետաբեր հակումը կ՚գրգռեն։ Ազգն այլ և այլ վտանգներով կ՚շրջապատեն դիւանագիտութեան շնորհիւ, և ապա քնապէս անօրմէ զինուորներ, նաւատորմիղներ, նաւաբանններ, ամրութիւններ կ՚պահանջեն, այն ահեղ աստիճանները, ուռճիկներ և պաշտօններ կ՚բաշխեն։ Ասոնց հա-

մար ալ շատ ստակ պէտք է, և ստակի աղբիւրներն են հարկերն ու փոխառութիւնները։ Եթէ ազգը վեհանձն է՝ կառավարութիւնը կ՚յայտարարէ՝ թէ մարդկային ազգի տառապանքը բուժելու պատրաստ է, թէ վաճառականութիւնը պիտի քաջալերէ, երկրագործութիւնը պիտի ծաղկեցընէ, գործարանները պիտի շատցընէ, պրակտիկութեան ու արուեստից նոր զարկ մը պիտի տայ, թշուառութիւնը պիտի ջնջէ և այլն և այլն։ Եւ դարձեալ պէտք պիտի լինի պաշտօնեաներն ալ եղկընել և պաշտօնատարները վճարել։

Մէկ խօսքով՝ գլխաւոր ճարպիկութիւնն է իբրև իրական ծառայութիւններ ցոյց տալ ինչ որ իրօք արդելքներ են, այն տեղն ազգը կ՚վճարէ չէ թէ ծառայութիւն այլ չարիք ընդունելու համար։ Հետևապէս կառավարութիւնները հետզհետէ անբաւ ծախքեր աւելցընելով՝ բոլոր եկամուտներուն կէսը կուլ տալու կ՚յաջողին։ Իսկ ժողովուրդը կ՚զարմանայ որ այսչափ աշխատելէն, այնքան նոր դիւաերու լուրերը լսելէն ետև, որոց նայելով արտադրութիւնները չափէն աւելի պիտի աւելնային . . . , դարձեալ առաջուան պէս միշտ խեղճ ու աղքատ կ՚մնայ։ Եւ ասոր պատճառն այս է որ կառավարութիւնն յետին ծայր ճարպիկ է մինչդեռ ժողովուրդն այրուշ . . . ։ Սակայն օրէ օր գործերը կ՚վատթարանան, և ի վերջ ժողովուրդն իր աչքը կ՚բանայ չէ թէ պարմանին վրայ (վասն զի դեռ ինչ է չգիտէ) այլ ազէտիչը վրայ։

Կառավարելն այնքան անուշ գործ է, որ ամեն մարդ անոր կը փնչայ։ Այսպէս, ժողովրդեան խորհրդականներն անդադար անոր կ՚ըսեն, «կ՚տեսնենք տառապանքդ ու կ՚ցաւինք։ Եթէ մենք կառավարենք քեզ՝ տառապանքդ պիտի թեթևնայ։» Այս շրջանն, որ սովորաբար շատ երկար է, խռովութեանց և ապստամբութեանց միջոցն է։ Երբոր ժողովուրդը յաղթուի՝ պատերազմի ծախքն իր տուած հարկերուն վրայ կ՚բարդուին, երբ յաղթող ելնէ, կառավարութեան մարդիկ կ՚փոխուին, բայց դէպ ծմանքը կ՚մնան։ Այս ընթացքը կ՚շարունակուի մինչև որ վերջապէս ժողովուրդն ուսնի ճանչել ու պաշտպանել իր ճշմարիտ շահերը։ Ուրեմն միշտ այս եղբակացութեան կ՚հասնինք. ամեն փրկութեան միջոցներն հապարակային ուղիղ բանին (raison) զարգացման մէջն է։

Կան ապրեր որ զարմանալի արամադրութիւն մ՚ունին կառավարական կողպատանքի որս գտնելու։ Այս ազգայ կարգէն են այն մարդիկ որ, իրենց յատուկ արժանապատուութիւնն ու յատուկ զգրութիւնն այս ոչինչ դրելով՝ կարծեն թէ պիտի կորսուին եթէ ամեն բանի մէջ վրչը-ընկանց և կառավարը-ընկանց ձեռք չտանջնորդուին։ Թէև շատ ճամբորդութիւններ ըրած չեմ, տեսայ երկիրներ ուր մարդիկ կարծեն թէ երկրագործութիւնը բնաւ չյառաջանար, եթէ պետութիւնն փոքառական աղարակները չհաստատէ։

թէ ձիեր չպիտի գանուին, եթէ պետութիւնն ասպասաններ չունենայ, թէ ծխողք չպիտի կրճեն իրենց զատակներն կամ միայն անբարոյական բաներ պիտի ուսցընեն, եթէ պետութիւնը չորոշէ թէ ինչ պէտք է ունենայ, և այլն և այլն: Այսպիսի երկիր մը՝ յեղափոխութիւններ կրնան իրարու յաջորդել արագապէս, կառավարողներն հեռացնել տապալել, բայց դարձեալ կառավարիչներն նոյնաղ չպիտի կառավարուին ըստ հաճոյս, մինչև որ վերջապէս ժողովուրդն իմանայ որ լաւագոյն է վարչային գործոյութեանց մեծ մասն այն ծառայութեանց դասն անցընել որոց համար շահ ունեցող կողմերն սակրկելով ջինջ կ'կոչեն . . . :

Գ. ՊԱՊԴԻԱ

*
* *

Երևելի անտեսագիտին այս յօդուածն ոչ միայն անտեսական այլ և քաղաքական խնդիրներու մասին մեծ նշանակութիւն ունի, և թէպէտ ասոր պարունակած իմաստներն՝ համառօտութեան պատճառաւ՝ տեղ տեղ մութ են, սակայն ընդհանրական ծանր դատողութեանց վրայ խորհրդածել կ'ուզեն և այս երկու կարևոր եզրակացութիւնները կ'հանեն, այսինքն թէ՝ շատ ժողովուրդներ անտեսական սկզբանց անհմուտ պատուերով՝ ոչ միայն կառավարութեանց կողմէ կ'կողոպտուին այլ և անդէտ ղեկավար կ'կողոպտեն՝ զանազան անիրաւ օրինաց շուքին ներքև: Այս ժողովուրդներէն մին ալ հայ ժողովուրդն է. ու ցաւալի է դիտել որ դեռ ևս հազիւ կ'իմանայ թէ ինչ է կառավարութեան մը բուն պաշտօնը, ինչ իր իրաւունքն անոր գործադրութեանց վրայ, ինչ պարտիք ունի կատարելիք ընկերութեան մէջ և ինչ միջոցներ կան թէ իր իրաւունքը պաշտպանելու և թէ դարաւոր զրկանաց վերջ տալու համար:

Երբ կողոպտիչն՝ սովորութեան ու օրինաւորութեան պոյն կ'առնու՝ ինչպէս Եւրոպա, այնքան աչքի չզարներ, սակայն երբ անիշխանութեան ու ներդաժէտ քաղաքականութեան մը հնորհիւ սանձարձակ կ'կատարուի, և ատկէ կառավարութեան կողմէ անպատիժ մնալէ զատ՝ կ'քաջալերուի ու կ'վարձատրուի, այդ կողոպտիչն իր անունը կ'փոխէ և օրինական ասպետ, գործիչ կ'կոչուի. երբ ամբողջ իրողութիւններ որ միայն նախնական անկազմ ընկերութեանց մէջ կ'տեսնուին, ուր բուռն ոյժն, չէ թէ իրաւունքի, այլ մարդկային անզուսպ ու վայրենական կրից վրայ յենլով կ'աւերէ ու կ'քանդէ ամեն ինչ որ իրեն կ'դիմադրէ: Այս տեսակ կողոպտութիւնը կամ աւազակութիւնը յանդուգն ու ակներև է, բայց արևուն կ'դարձէ և միայն մեծագոյն ոյժ մը կ'պատկառի . . . : Արդեօք ըսել որ Արևմուտք՝ քաղաքակրթութեան քօղով ծածկուած՝ անտես-

սական ու քաղաքական կողոպտանքի աշխարհն է, ուր կրօնական աւելորդապաշտութիւններ, բարոյական հաշմուածիններ, նիւթական թշուառութիւններ անոր արդիւնքն են, մինչդեռ Արեւելքի վայրենական կողոպտանքի աշխարհն է, ուր ամեն բան իր անունովը կ'կոչեն; քաղաքական նրբութիւններ չդիտեն, և տկարները զօրաւորներու առջև կ'դողան: Ասյս բառական չէ. արեւմտեան կողոպտանքին թէև արեւելեանին զէնքերը չգործածեր, անոր վրայ իրեն յատուկ թաղտուն ձեւերով կ'ներգործէ և անոր ժողովրդոյ տգիտութեան և անհոգութեան մէջ նոր ճարակ, նոր շահեր կ'փընտռէ, այնպէս որ, մէկ կողմէ վայրենութիւնը միւս կողմէ սուտ քաղաքակրթութիւն մը մեզ կ'ճնչեն ու կ'սպանեն:

Եթէ Հայն այս երկու կերպ ընկերական վիճակին մէջ ընարութիւն մ'ընելու կոչուէր, անշուշտ իր աչքը պիտի անկեր այն աշխարհն ուր ամեն բան խաղաղ, ամեն բան կանոնաւոր, ամեն բան հանդարտ կ'երևի և կողոպտանքն անդամ օրինօք կ'կատարուի: Վասն զի չտեսներ այն ընկերական վէրքերն որ այդ հանդարտութեան ու օրինաւորութեան ներքև ծածկուած են, վասն զի չմտածեր որ այդ անդորրութիւնը շատ տեղ կ'նմանի ահագին ծովու մ'անդորրութեան որու խորերն մահատու յորձանքներ ու մրրիկներ կ'մընչեն: Բայց, պիտի առարկուի, վերջապէս նախրնտրելի է արևելեանին բռնական ընկերութիւն մը, ուր թող անթիւ աւազութիւններն որ կ'ըմծայէ մեզ, մարդ գիտէ որ գոնէ իր անձին, իր սեռացուածքին, իր պատուոյն տէրն է, և իր կեանքն ապահովութեան մէջ: Մակայն թողլով մէկդի այս կողոպտանքի վերլուծութիւնն որով կ'լուծուին և կ'մաշին եւրոպական այլ բոլոր իշխանութեանց ներքև դտնուող ընկերութեան սորերին խաւերը, հարցընենք թէ արդեօք անոր վայելած օգուտներն իրեն երկնումա հասած են, արդեօք Եւրոպա չէ՞ ունեցած իր բարբարոսական, աւատական, միջնադարեան աղէտալի օրերն, արդեօք աւազակութիւնն ու սպանութիւնն սանձարձակ ամեն տուն, ամեն դիւղ, ամեն քաղաք չէրին տիրեր: Որու շնորհիւ վերականգնեցաւ այդ վայրենեայց աշխարհը, միթէ Աստուծմ, որ մարդկային զործոց չխառնուիր, միթէ կաւամոլութեանց և օրինաց, որ ընդհանրապէս ժողովրդոց ճակատագրին վրայ քիչ ազդեցութիւն ունին, միթէ բանականներո՞ւ, որ շատ անգամ ժողովուրդները զնդաններու ու ամրոցներու մէջ կ'պահէին, միթէ դիւանագիտական կարգադրութեանց և արքունական հրովարտակներո՞ւ, որ սակայ կողոպտանքը պարարելու միջոցներ են, որո՞ւ, եթէ ոչ լուսաւորութեան, որո՞ւ, եթէ ոչ դիտութեանց մշակութեան, և այն յառաջադիմութեան որու այժ տուին անշուշտ ուրիշ տեղական հանգամանքներ և մանաւանդ գործունէութիւնն ու ձարտարութեան ոգին, որով ոչ միայն աւազակութիւնն

այլ և հին կրօնական, քաղաքական ու տնտեսական զեղծումներ հեռացեալ ջնջուեցան, բռնութեան պահերուն հետ: Սակայն եւ այս ժամանակ մ'ուր քաղաքակրթութեան յարակից չարիք ևս մտան ընկերութեան մէջ՝ աւազակութիւնը կողոպտանք եղաւ, կերտութիւնը ստրկութիւն, թշուառութիւնը՝ մուրացկութիւն, և կարծես թէ ընդհանուր անիրաւութեանց բարձման ժամանակ՝ անոնց դիրքը ծնայ, որու դարմանն ամէն գիտուն և անտեսապէտ կ'փնտռեն . . . :

Եւ ինչո՞ւ արեւելեան ազգերն չեն դիմեր այն փորձուած դարմաններուն որոց փրկաւէտ օգուտը քիչ շատ կ'վայելէ Արեւմուտք, վասն զի արեւելցիք՝ դարերէ ի վեր իրենց կրած ամէն տեսակ նեղութիւն իբրև մեղայ քաւում նկատելով՝ չեն քննած, չեն փընտռած անոնց բնութիւնն ու պատճառներն, նա մանաւանդ քննել և դարման փնտռելն ծանր յանցանք ու սրբապղծութիւն համարեր են: Եւ սակայն աւելի դիւրին է յայտնի քան անյայտ վէրքեր բուժելը բուժուելու փափաք ունեցող և դարմանը փնտռող ժողովրդոյ համար: Ժամադրաբար այս կրաւորական դիրքը պահպանելուն կարգին է և Հայ ժողովուրդն, որ միշտ դեղ ու դարման գտնէն կ'սպասէ, որ կ'կարծէ թէ կառավարութիւնները մարդիկն երջանիկ ընելու գաղտնեայ աւանդապահն են, իր աչքը միշտ կը դարձընէ հեռուն և դէպ ի վեր, և չէ թէ իր բոլորտիքն, և պաշտպանութիւն կ'հայցէ այնպիսի ձեռ քերէ որ արդէն իր մահավճիռն ստորագրած են:

Ուրեմն ըսե՞նք՝ թէ սուտ է որ փորձն ու ապացոյցը ճշմարտութեան հիմունքն են, պնդե՞նք թէ պատմութիւնն անսխալ ազգերու շահատէտ դաս մը կ'ընծայէ, քանի որ Հայք դարէ դար այնքան սիրապետներու լուծը կրեցին, այնքան ազէտից պատուհասներն, այնքան տառապանաց ծանրութիւնը կրեցին եաև, չհասկըցած են, կամ դեռ նոր կ'լմնան որ բարձր իշխանութիւններէ, նոյն իսկ Աստուծմէ, օգնութիւն չպիտի ստանան, մինչև որ աստուածատուր իրենց տրուած բանականութիւնն ու այլ կարողութիւններ չմշակեն, թէ երկնային այցելութեան մէջ չէ ժողովրդեան մը փրկութեան յոյսն, և ոչ քաղաքական այլ և այլ շահերու մրցման մէջ, այլ նոյն իսկ իր ինքնագործութեան, իր ճարտարամտութեան և իր ճամբան ինքնին յարդարելու հաստատ պիտանութեան մէջ. «Ժողովուրդ մը՝ կ'ըսէ անուանի պատմաբան մը, կրնայ ծանր ծանր տանապանաց ներքև ընկնիլ, բայց միայն իր յատուկ գործերովը կարող է նուաստանալ:» Բայց կամք առանց նիւթական միջոցներու, գլուխ առանց լուսի, սիրտ առանց հայրենասիրական ոգւոյ և ընդհանուր ազգային շահուց գիտակցութեան՝ միշտ կ'մնան ապարդիւն, և խաղալիկ այնպիսի պարագայից զոր աւելի ճարպիկ, ինքնավար, լուսամիտ ժողովուրդներ կ'ստեղծեն, կամ այնպիսի բնական զօրու-

թեանց՝ որոց դէմ միայն աշխատութիւն, կորովամտութիւն և գիտութիւն կրնան յաղթանակել։

Ինչպէս բնական նոյնպէս քաղաքական զօրութեանց առջև անղէն գտնուելով Հայն, կորոյս ամէն բան և իր աչքը նոր կ'բանայ քննելու այն պայմանները որոց մէջ կ'գտնուի, հոգալու այն պէտքերն որ անհրաժեշտ են վերականգնելու փափաքող ժողովրդեան մը համար։ Միայն հին ոգի մը, հին դաղափարներ այնքան խոր արմատ բռնած են իր մտքին մէջ, որ միշտ նոր քայլ մ'առնելու, նոր ձեռնարկ մը սկսելու, նոր խորհուրդ մ'իրագործելու ելած միջոցին՝ թէ կրօնական, թէ տնտեսական, թէ կրթական կարգին մէջ, կ'պաշարուի և՝ իր սովորութեան համեմատ՝ արտաքին զօրութեան մը կ'յուսայ որ խրախուսի և յառաջանայ, այնքան անվստահ է ինքն իր վրայ, կամ անհիմն փաստեր կ'գտնէ, իր անգործելոյն կոչում կ'ընծայ, ծանրաշարժ ընթացքն անթաքոյր հանելու համար։ Սակայն, «Ժողովուրդ մ'որ ակնապիշ կ'նայի իր անցեալին, երբէք չպիտի շարժի դէպ յառաջ։ Հաղիւ պիտի հաւատայ որ յառաջդիմութիւնը կարելի է։ Իրեն համար հնութիւնն հոմանիշ է իմաստութեան, և ամէն զարգացում իբրև վտանգաւոր նորութիւն պիտի նկատէ։»

Բայց միթէ կարելի՞ է որ, ինչ հին ու նոր փաստեր որ դիտէ, Հայն արգարանայ՝ երբ մեծ անիրաւութեանց առջև, ազգային կեանսական խնդիրներու առջև, տեսակ տեսակ կողոպտանքի առջև անտարբեր կամ դողդոջուն մնայ։ Թող ազգային զանազան կողոպտանքն որ մեր վանական հաստատութեանց, աննպատակ ժողովարութեանց, անհաշիւ հանդանակութեանց, անպատասխանատու ընկերութեանց, անկանոն ելումտից, ազգային կալուածոց ու եկամտից մատակարարութեան մէջ կ'տեսնուին, կան կառավարական կողոպտանք, որ արոց քանակութեան, բաշխման ու հատաքման մէջ ի գործ կ'դրուին, կան պաշտօնական կողոպտանք, որ արդարութեան, վարչութեան տեսանողներու մէջ կ'պատահին, թէև ոչ ոք կ'հարցնէ ու համար կ'պահանջէ այն իշխանութենէն որ պարտաւոր է իր ժողովուրդէն առած հարկերն մեծ մասամբ ժողովրդեան զարձնել այն ամէն միջոցներով որ երկրին զարգացման կ'ծառայեն, անոր պահպանութեան, արդարութեան, հաղորդակցութեան ու ապահովութեան կ'օգնեն, Ճարտարութեան և վաճառականութեան զարկ կ'տան և հարստութեան նոր նոր աղբիւրներ կը բանան։ Եւ ինչո՞ւ համար հարցընող չկայ, վասն զի տկար խելք, տկարը ձայն չունի, զօրաւորն ականջ, իսկ կողոպտանքն կանոնաւոր դրութեան մը վերածուած է։ Ուստի անբնական կ'երեսի որ կողոպտողն կողոպտողէն համար պահանջէ. և երբ երկրի մը մէջ անօրէնութիւնն օրէնք կ'դառնայ, քննութիւն ու արդարութիւն նոյն տեղը գործ չունին։

Թէև, ինչպէս Ֆ. Պաստիա կ'ակնարկէ, կառավարութիւնները ձարպիկ են՝ զանազան պարագաներ առեղծելով՝ տրոյ քանակութիւնն աւելցընելու մասին, թէև մերթ ժողովրդոյ տնափառութեան, մերթ վհհանձնութեան, մերթ պատերազմասիրութեան, մերթ հաւատարմութեան կոչում ընելով՝ անհիմն շահեր պաշտպանելու պատրուակաւ, անոնցմէ ահագին դումարներ կ'կորզեն, սակայն պէք երեսփոխանական կառավարութեանց մէջ այդ դումարները կ'գործարկեն, պիտոյից ու ծախուց տեսակը մի առ մի կ'քննեն, կ'որոշեն, և ամենուն հասնելու համար եկամտից աղբիւրներ ցոյց տալէն ետև՝ պայմանեալ ժամանակին մանրամասն հաշիւ կ'պահանջեն և մինչև յետին հարիւրորդը կ'փնտռեն։ Ի հարկէ այս դրութեան մէջ անդամ ծախուց բնութիւնը կրնայ վիճելի լինիլ, այլ ոչ օրինաւորութիւնն, կրնան ղեղծումներ պատահիլ, այլ զեղծմունքն օրէնքի տեղը չգտներ։ Եւ արդարև՝ տեղ տեղ ժողովրդներն այնքան դիւրայրիւռ են տրոյ մասին, այնքան դիւրաւ կ'զգածուին՝ երբ ընդհանուր շահուց ներհակ կառավարական պահանջմունք լինին և հարկերը ծանրանան, որ իսկոյն հասարակաց կարծիքը կը վառի այդ տեսակ անիրաւութեան դէմ, անտեսական խնդիրը քաղաքական կերպարան կ'առնու, լրագրութիւնն դոռ ու դոչումը կը ձգէ, միաքերը կ'շարժին, հասարակային ցոյցեր կ'պատրաստուին, այնպէս որ կառավարութիւնը ստիպուի անիրաւ սուրքը բառնալ կամ իր պահանջման ծանր հետևանքը կրել։ Եւ իրօք՝ Պատմութիւնը ցոյց կ'տայ որ՝ շատ երկիրներ՝ անտեսական խնդրոյ մ'առթիւ ժողովուրդներ ոտք ելած և իրենց անկախութեան տիրացած են։ Անկլիոյ, Ֆրանսայի, Ամերիկայի մէջ երբեմն պատահած յեղափոխութիւնները, թէև էապէս մտաւորական զարգացման արդիւնք, ուրիշ աւելի մեծ պատճառ մը չեն ունեցած։ Այս դիւրայրութիւնը չունի արևելցին. վասն զի՝ քաղաքային ու քաղաքական կեանքի սիտոյից վրայ գաղափար չունի։ Ինչ որ տան կ'ընդունի, ինչ որ պահանջեն կ'վճարէ, և թէև վճարածն ընդունայն է աւելի է, բայց փոյթը չէ, վասն զի հարկն իր կենաց, իր հաւատքին դինը, նուիրական պարտաւորութիւն մը կ'նկատէ, և փոխարէնն այս աշխարհիս մէջ չակնկալեր, թէև ստէպ կեանքէն հաւատք ալ վրայ կ'տայ։ Մեծ ծախքեր պէտք չեն այսպիսի սակաւապէտ ժողովուրդի մը ընդհանուր պիտոյքը հոգալու համար, մեծ զօրութիւն պէտք չէ զայն հնազանդութեան սահմանին մէջ պահելու համար, մեծ գիտութիւն ու արուեստ պէտք չէ զայն կառավարելու համար, վասն զի անոր կրօնասիրական հլութիւնն ու ազնուութիւնը աէրութեան վահանն է։

Հարկ չէ հեռուներն օրինակներ փնտռել։ Ահա անդադար սրբոտունջներ և բողոքներ կ'լսուին հարստահարութեանց ու աւարա-

ռութեանց դէմ։ Շաբաթ, օր չանցնիր որ պաշտօնական ու անպաշտօն անիրաւութիւններ չպատահին գաւառները, չկայ պզտային ու օտար լրագիր մ՚որ չնկարագրէ մէկ կողմէ՝ անսանձ աւազակներու աւերումներ, միւս կողմէ տեղական իշխանու թեանց անհոգութիւնն ու մեղսակցութիւնը։ Այս լուրերուն նայելով՝ կարծես թէ առաջնորդ, կուսակալ, քննիչ, դիւանադէտ, քիւրտ ու չէրքէզ խօսքը մէկ ըրեր են Փոքր—Ասիոյ ու Հայաստանի ժողովուրդները կեղեքելու, խուզելու և անոր կործանումը փութացընելու համար։ Այսօր քիւրտերն իրենց լեռներէն իջնելով գիւղեր կը թալանեն, հարսեր կ՚առևանգեն, վանքեր ու եկեղեցիներ կ՚կողոպտեն. վաղը զաղթական չէրքէզներ՝ հզօր տէրութեան մը սահմաններէն վռնտուելով՝ թերևս դիտմամբ, կ՚տեղան մարախներու պէս և ուր որ դադարին կ՚կրծեն, կ՚յօշոտեն, ամայի կ՚դարձընեն. ուրիշ օր մը դաւառներէ մահապարտ աւազակներ կ՚արձակեն ու անմեղները կ՚բանտեն, կ՚տանջեն. հարկահաններ՝ տէրութեան դանձուն իբրև ի նպաստ՝ աղքատ գեղացիներու արտն ու տավարը կը դրաւեն և քնակիչները մոխրի վրայ կ՚նստեցընեն. ուրիշ օր մը՝ կաշառակեր պաշտօնակալներ արդարութիւն ու իրաւունք կ՚ծախեն և ժողովրդոց թշուառութեամբ իրենց քսակները կ՚պարարեն, իսկ գաւառներն՝ այսպիսի անօրէնութեանց իբրև դարմանիչ զրկուած քննիչներ՝ հեռուէն կ՚դիտեն անհոգ, և ամիսուան օրերը կ՚համրեն, կամ շքանշանի տեսակները, գաղտնի աջակցելով ամեն ապօրէն միջոցներու։

Իրաւ՝ չէ թէ այս ամեն սոսկալի կողոպտանքն, այլ ասոնց ամենէ թեթևն անգամ բաւական է արթուն ու զգաստ ժողովրդեան մ՚երկայնամտութեան շղթաները խորտակելու, և սակայն արևելցի՛ք համբերատար ոչովՀ կ՚կրեն այս ամենն և շարժում մը, ցոյց մը, գէթ իրենց կեանքը պաշտպանելու և տէրութիւնն աւերող աւազակները պատժելու խմբովին փորձ մը չեն ըներ։ Ըսե՞նք որ բոլորովին անզգայ, ապուշ են, և սակայն հնարին է այսպիսի ապշութիւն մ՚երևակայել։ Մենք ուրիշ կերպ կ՚մտածենք։ Եթէ իրօք բոլորովին ձչմարիտ են այս կեղեքումներու, աւարառութեանց ու կողոպտանքի նկարագիրն, չենք զարմանար այնքան անոնց հեղինակներուն հնարագիտութեան վրայ որքան սա իրողութեան վրայ՝ որ մինչև ցայսօր չեն կործանած այսչափ տառապանք կրող ժողովուրդներ։ Ուստի աւելի տրամադիր ենք՝ ի պատիւ մարդկութեան ու մանաւանդ հայութեան, կարծել որ այդ նկարագիրներուն մէջ չափազանցութիւն կայ, թէ մէկ կողմէ արևելեան երևակայութիւնն անհամեմատ կ՚ստուարացընէ դէպքեր որոց հպատակիլը վատութիւն է, թէ միւս կողմէ կառավարութեանց վրայ ունեցած ծուռ ըմբռնումին մէկ հետևանքն է։ Եւ իրօք երբ ժողովուրդ մը կ՚կար-

ձէ թէ կառավարութիւններն երկրային նախախնամութիւններ են, թէ բարեաց և թէ չարեաց աղբիւր են, բնապէս ինչ որ վայելէ, ինչ որ կրէ, իբրև շնորհ ու պատիժ, այդ կառավարութեանց կը վերագրէ, այնպէս որ ամենէ անտարբեր պատահմունք, անձնական ձախորդութիւն, անձնական հիւանդութիւն, շուկայական գնան, ինքնաբերաբար անձրև ու ձիւն իսկ երբ տեսնէ՝ աչքը կառավարութեան կ'դարձընէ և անորմէ օգնութիւն, ներում կ'հայցէ, մինչդեռ իր ընկերական և քաղաքային թշուառութեանց պատճառները մտքէն չեն անցնիր կամ ուրիշ տեղ կ'փնտռէ։ Իսկ երբ աւազակ, աւարառու, մարդասպան զինք կ'պաշարեն, աղաղակ կ'արձակէ և երկնային միջնորդութեան կ'դիմէ, անգիտելով այս իրողութիւնը թէ՝ մարդ անարժան կ'դառնայ նոյն իսկ այդ թշուառ կենաց, երբ զայն պաշտպանելու միջոցները չփնտռեր, իր իրաւունքները չճանչեր։ Այս միջոցները, ատեպ կրկնած ենք, կրթութեան, անվեհերութեան, նիւթական զօրութեան, ինքնավարութեան մէջ կ'պտնուին, և այն ժողովուրդներն որ այդ զէնքերը ձեռք ձգելու կ'դանդաղին արդահատութեան անդամ արժանի չեն և իրենց բնական պատիժը կ'կրեն։

ԿՐԹՈՒԹԵԱՆ ԽՆԴԻՐ Ի ԶՄԻՒՌՆԻԱ

Մեր նախորդ ամսաթերթով յայտներ էինք՝ տեղւոյս ազգային վարժարաններու մասին՝ Գաւառական ժողովոյ ըրած որոշումն, որու համեմատ՝ յատուկ Ուսումնարան մը պիտի բացուէր թշակառոր աշակերտներու համար և այս պայմանաւ ազգային երկսեռ դպրոցներն նախնականի պիտի վերածուէր։ Ուստի Գաւառական ժողովն երկու Մասնախումբ կազմեց, միոյն պաշտօնը պիտի լինէր Ուսումնարանի հաստատութեան միջոցները մտածել և ժողովին տեղեկագրել, միւսին՝ նոր ծրագիր մը պատրաստել՝ 100էն մինչև 110 հազար ղուրուշի դումար մը ծախսուց սահման բռնելով։

Արդ՝ այս որոշումն ի գործ դրուեցաւ. Գաւառական ժողովն երկսեռ դպրոցները նախնականի վերածելու փոխանց, առանց պա-

հելու այն պայմանն որ կ՚պահանջէր միանգամայն ընտանեաբար մը հաստատանել, այնպէս որ դպրոցական Յանձնախմբին այս մասին ըրած առաջարկութիւնը բաժնեց և հետևապէս Ուսումնարանը միայն Թղթի վրայ կանգուն մնաց։

Համառօտ պատմենք այն գործուածներն որ գործն այս աստիճանի հասուցին և կրթութեան խնդիրն Զմիւռնիոյ հայոց համար առեղծուած մը գործուցին։

Վարժարաններու Տեսչութիւնն մայիս ամսուն իր Տեղեկագիրը՝ զոր հրատարակեցինք, Ուսումնական Խորհրդոյ մատոյց, Տեղեկագիր՝ որու մէջ նշանակուած էին դպրոցական պէտքերն և այն պայմաններն որոց համեմատ Տեսչութիւնը պիտի կարենար իր պաշտօնը շարունակել։ Ուսումնական Խորհուրդն յատուկ Ցայտագրով մ՚իր կարծիքը յայտնեց սոյն Տեղեկագրին վրայ և միասին Ազգ. Վարչութեան ուղարկեց։ Որպէս զի խնդիրը լաւ մը լուսաբանուի, արժան կ՚գտանք հրատարակել սոյն Ցայտագիրն՝ որ՝ Սրբազան Նախապահին բացակայութեան պատճառաւ, անոր Արժ. Փոխանորդին ուղղուած էր։

Գերապատիւ Փոխ–Նախապահ Հայր
և Մեծապատիւ Անդամք Ազգ. Քաղաքական Ժողովոյ,

Մայիս 31 թիւ նամակաւ Պատուարժան Ժողովդ Մեծ. Խփէնճեանի վերջին ընդհանուր Տեղեկագրին վրայ Խորհրդոյս բացորոշ և համառօտ կարծիքը կ՚ուզէ լսմանալ։

Հարկ չենք համարիր, Մեծ. Տեարք, Տեղեկագրին ամեն կէտերուն վրայ ծանրանալ, ուր Մեծ. Տեսուչը բացորոշ կերպիւ կը յայտնէ իւր առջի Տեղեկագրին մէջ նշանակուած կարևոր խնդրոց մեծ մասին չգործադրուիլը։ Այդ խնդրոց ամենակարևորը, որուն վրայ կ՚կայանայ ամեն ինչ, վարժարանաց նիւթական վիճակն է։ Խորհուրդս արձակուրդին 3 ամիս ետք պաշտօնի կոչուած տունն՝ ոչ թոշակի բաշխում կար և ոչ անոր բաշխման եղանակին վրայ որոշ յայտակապիծ մը։ Խորհուրդս թոշակի բաշխումն ու հաւաքման եղանակը Պատուարժան Ժողովոյդ ներկայացնելով՝ անոնց վերացումը ստացաւ թէև՝ բայց իր նպատակին հասնելու համար շատ ուշ էր։ Նախ՝ դպրոցական նոր շրջանին սկիզբը թոշակի խնդիրը կարգադրուած չըլլալով՝ հարկ էր առանց 1878–1879

տարւոյն համար թոշակ պահանջելու՝* առ հասարակ ամեն աշակերտ ընդունիլ։ Թոշակի խնդիրը կարգադրուելէն ետք՝ պարոցական տարին բաւական յառաջացած ըլլալուն՝ անկարելի եղաւ որ և է միջոցաւ ծնողքները նոյն օրէնքին հպատակեցընել, և հետևաբար չկրցանք կանոնաւոր կերպիւ ստակ հաւաքել։

Խորհուրդս պատշաճ կը համարի վարժարանայ յառաջիկայ տարւոյն մէջ բունելիք ընթացքի մասին երկու առաջարկութիւն ընել։ — Ա) Կամ ազգային արկղէն անձուկ վիճակը նկատողութեան առնելով՝ վարժարանաց սկզբնական կերպարանք տալ, անոնց յատկացեալ դումարը բաւական սեպելով, առանց թոշակի, առանց հանդանակութեան։ — Բ) Եւ կամ վարժարաններն իրենց ներկայ վիճակին մէջ պահել՝ միայն քանի մը անհրաժեշտ բարւոքումներ ընելով։ Յայտնի է սակայն որ վարժարաններն իրենց ներկայ վիճակին մէջ պահելու համար ազգային արկղէն եղած դումարը չը բաւեր։ Քանի մը դիտէք, Մեծ. Տեարք, որ ազգային դպրոցները նախնական վիճակի մէջ պահելով մանկտին պէտք եղածին պէս ոչ կը դաստիարակուի և ոչ կրնայ դիտութեանց մէջ զարգանալ։ Այս պատճառներով խորհուրդս անհրաժեշտ կը դատէ դպրոցները բոլորովին Իփէքճեան էֆէնտիի ծրագրին համեմատ վարել և առ այդ պէտք եղած դրամը հայթայթել։

Այդ դումարը կրնայ հոգացուիլ հետևեալ միջոցներով.

Ա. Աշակերտներէն թոշակ պահանջել. — Թոշակաբաշխութիւնը կրնայ կատարուիլ ներկայ շրջանին մէջ կարգադրուած և պատուարժան ժողովրդ կողմէն վաւերացած եղանակը հիմ բունելով։ Իսկ թոշակի հաւաքման գալով՝ հետևեալ եղանակը կ՚առաջարկենք.

Նոր շրջանին իւրաքանչիւր աշակերտ պարտաւորի մուտքի տոմսակ առնել և իրեն համար որոշուած թոշակին $^1/_4$ը կանխիկ վճարել, մնացածը ամեն ամսոյ վերջերը մաս առ մաս վճարելու պայմանաւ։ Այս կերպով ամեն աշակերտ մինչև յունիսի վերջ ամբողջ թոշակը վճարած կ՚ըլլայ։

Բ. Ընդհանուր տուրք հաստատել. — Ազգային կրթութիւնը բոլորովին ձրի ընելու համար պէտք է ոչ միայն ծնողաց՝ այլև առհասարակ ամեն ազգայիններու վրայ ըստ կարողութեան տուրք դնել,

*Նոր շրջանին Տնտեսական խորհուրդը մի միայն 1877–78 պարապմունքներ պահանջից, և քսան ամսոյ ընթացքին տասնեակ աշակերտաց։

և առոր գործադրութիւնը Տնտեսական Խորհրդին կամ յատուկ Մասնաժողովի մը յանձնել։

Գ. Հանդանակութիւն ընել. — Հանդանակութեան համար պէտք է յատուկ Ցանձնախումբ կազմել, որուն պաշտօնը ըլլայ՝ յօդուտ ազգային վարժարանաց դրամ հաւաքել։ Այդ Ցանձնախմբի անդամ պէտք է ընտրուին ազդեցութեան տէր մարդիկ։

Այժմ, Մեծ. Տեարք, դպրոցական ծախուց խնդիրը լաւ մը պարզելու համար՝ Խորհուրդս կարևոր կը համարի ներփակեալ ղրկել Պատուարժան Թողովոյդ պաշտօնէից ամսականներուն և Խորհրդս պաշտօնի կոչուելէն մինչև մայիսի վերջ ըրած և մինչև օդոստոսի վերջ ընելիք զանազան ծախուց ցուցակը։ Խորհուրդս պարտք կը համարի նմանապէս իմացընել որ անհրաժեշտ է սոյն ծախուց վրայ ինչ ինչ յաւելումներ ընել, ինչպէս են քանի մը վարժապետներու ամսականի յաւելում, պաշտօնեաներու յաւելում և այլն։ Ասոնցմէ զատ պէտք է նոր և առողջապահիկ կանոնաց համեմատ դրասեղաններ շինել, եղածները նորոգել տալ, վարժարանաց շէնքերու կարևոր նորոգութիւններն ընել, ուսմանց օժանդակ միջոցներն հոգալ և այլն։

Մեծապատիւ Տեարք, Խիէքճեան էֆէնտիի վերջին Տեղեկագրին դլխաւոր կէտերուն համառօտ բովանդակութիւնը Պատուարժան Թողովիդ ներկայելով կը խնդրենք որ Ձեր վերջնական որոշումը հաղորդէք մեզ։

Գիտէք արդէն որ սոյն խնդրոյ արդիւնաւոր և գործին պահանջած կերպիւ կատարուելէն կախում ունի Մեծ. Տեսչին իր պաշտօնը շարունակելը. դիտէք նմանապէս որ Խորհուրդս անձեռնհաս է այս մասին Մեծ. Տեսչին որոշ պատասխան տալ։ Ուստի և կըրնաք մակաբերել թէ Խորհրդիս համար շատ կարևոր է ժամառաջ Ձեր որոշումը լսել այս մասին, որպէս զի ըստ այնմ կարենանք նոր շրջանին համար պէտք եղած կարգադրութեանց անյապաղ ձեռք զարնել։

Ընդունեցէք, Գեր. Փոխ—Նախագահ և Մեծ. Անդամք Ազգային Քաղաքական Թողովոյ, մեր խորին յարգանաց հաւաստիքը։

Ի դիմաց Ուսումնական Խորհրդոյ,

1879 յունիս 18
Զմիւռնի։

Ա. Ե. ՍԱՐԳԻՍ ՍՀՎԱԶԼԵԱՆ
Ա. Ե. ՊՕՂՈՍ ՁՈՓՈՒ ՁՈՓՈՒԵԱՆ

Այս թղթերը բաւական ժամանակ Դիւանատունը սպասելէն ետև՝ Գաւառական Ժողովին կ'ներկային։ Ժողովը առանց անոնց պարունակութեան վերահասու լինելու, առանց իր ատենին մէջ զանոնք կարդալ տալու՝ կ'շտապի քննիչ Ցանձնախումբ մը կազմել՝ ազգային Պիւտճէին վիճաբանութեան առթիւ, խնդրելով որ անոնց վրայ տեղեկագրէ, և նոյն միջոցին՝ ազգային միւս հաստատութեանց մատակարարութեան համար յատուկ դումարներ կ'սահմանէ, կարևորագոյնը վերջին Թողլով։ Քննիչ Ցանձնախումբը կը ներկայէ իր Տեղեկագիրն, զոր մեր նախորդ ամսագրին մէջ տպած էինք, և ազգային կրթութեան խնդիրը բոլորովին նոր և անակնկալ կերպարանքով մը կ'ցուցընէ։ Վիճաբանութեան կ'դրուի այն, Ժողովը ի սկզբան աննպաստ կ'երևի Տեղեկագրին, Ցանձնախումբը զայն կ'պաշտպանէ, և իր Ե՛ռ առաջարկութեան օգուտներուն վրայ այնքան կ'պնդէ որ ի վերջ մեծամասնութեամբ կ'որոշուի զայն ընդունիլ։

Ցանձնախմբին բարի դիտաւորութեանց վրայ թէև կասկած չունէինք, սակայն զարմանալի կ'թուէր մեզի իր վստահութիւնն առաջարկութեան մը վրայ որ հաստատ և իրական փաստերու վրայ հիմնուած չէր և որու գործադրութիւնն բնապէս երկբայելի էր։ Այս իրաւ է որ Ցանձնախումբն ազգային դպրոցները նախնականի վերածելու պատասխանատուութենէ ինքզինքն ազատած կ'համարէր՝ հիմնաբնելէ ուսումնարանով, որ ազգային կրթութեան նոր մղում մը պիտի տար և նախնականի խնդրոյն հետ անքաման պիտի մնար։ Սակայն երբ Ժողովը իր որոշումը յեղաշրջեց՝ այնպէս որ դպրոցները նախնականի վերածելու խնդիրն Ուսումնարանի հաստատութենէ անկախ հրատարակեց, Ցանձնախումբի մի քանի անպաճոյները կարծեցին թէ թակարդն ընկած են և մի քանի ժողովականաց հետ դաւ մը նշմարելով այս որոշման մէջ, բոլոր բարձին։ Բայց բոլոր ու գանգատ անօգուտ էին, քանի որ Ժողովը իր որոշումը կրկնելով՝ մերժեց անոր վրայ դառնալ և խնդիրը հիմնապէս քննել։

Առանց դուշակելու իսկ որ որոշումն այս կերպարանը պիտի առնուր։ ենթադրելով իսկ որ Ուսումնարանը պիտի հաստատուէր, մի քանի Երեսփոխաններ մեզի հետ առջի օրէն յայտարարեր էին թէ անպատուութիւն է Գաւառական Ժողովին ազգային դպրոցները աստիճանն իջեցընել, առարկելով՝ թէ ազգային արկղին վիճակն անձուկ է, թէ լաւ դասատրքեր ու հմուտ դասատուներ կ'պակ-

սին, թէ այս վերջիններէն մէկ քանին փոխել դժուարին, թէ բացակայութեանց առաջն առնուլ անկարելի է, թէ Թուշակ հաւաքել և 210 հազար ղրշ. պոյայընել անհնարին է։ Այս առարկութիւնները մի առ մի ջրելու համար եղած իօսքերն անլսելի մնացին, և եթէ անհնարին բան մը կար սոյն պարագայիս մէջ, այս էր համոզել Ժողովը որ կ'սխալի, թէ Ճանձնախմբին ներածական դեղեցիկ խորհրդածութիւններն չեն միաբանիր երկու առաջարկութեանց հետ որ ղիրար կ'ջրեն, երբ մէկ կողմէ ազգային դպրոցներու համար ծախսուց դումարը կ'զեղչէ և միւս կողմէ համեմատաբար մեծագոյն դումար մը Ուսումնարանի մը համար սահմանել կ'առաջարկէ, թէ Քաղաքական Ժողովը Գաւառականին որոշումն՝ Թուշակառութեան մասին՝ չգործադրեց, և ոչ իսկ Ուսումնական Խորհրդոյ կողմէ յունվար ամսուն իրեն ներկայացած Տեղեկագիրն, զոր ինք վաւերացուց և որ կ'տրամադրէ 197 հազար ղրշ. դպրոցական ծախք, 76 հազարը Թուշակներէ պոյայընելու պայմանաւ, թէ գասատուներ փոխելն իր ձեռքն էր, թէ գասագրքի չգոյութիւնը պատճառ մը չէր կրնար լինիլ դպրոցները նուաստացընելու, թէ բացակայութիւններ նոյն իսկ պարտաւորիչ դրութեան մէջ գտնուող վարժարաններու մէջ անդամ կ'պատահին, թէ Գաւառական Ժողովին օրէնսդրական իրաւասութենէ դուրս է մանաւանդ ձեռնարկութիւն մը տնօրինել, այդ ձեռնարկութիւնն Ուսումնարան անդամ լինի, այլ արդէն հաստատուած, մանաւանդ կամ հաւաքական նախաձեռնութեամբ հաստատելի, ազգային դպրոցներու ձեռնտու գտնուիլ, եթէ իր միջոցները կ'ներեն, թէ Ուսումնարան ըստ ածն նախակրթարանէ չպիտի սորրերի, քանի որ մի քանի բարձրագոյն կարգի հայ աշակերտներու տալիք Թուշակներով չպիտի կարենայ մատակարարուիլ և ի հարկէ փոքր տղայք ալ պիտի ընդունի, թէ Գաւառական Ժողովի մը պարտաւորութիւնն է պատուաստ ազգային դպրոցներու զարգացման ու բարեկարգութեան միջոցները խորհիլ, դպրոցներ՝ որոց յառաջադիմութեամբ պիտի փայլի քաղքիս Հայ հասարակութիւնն և ոչ միայն պիտի կարենայ ընդհանուր ազգին օգտակար լինիլ այլ և պարծիլ օտարներու առջև, թէ վերջապէս պէտք է բանակցիլ Տեսչութեան և Ուսումնական Խորհրդոյ հետ որ իր Ցայտարերին մէջ կ'բացատրէ նախորդ տարուան Թուշակի նուազութեան պատճառները և ստակ հաւաքելու զանազան եղանակներ կ'առաջարկէ, դպրոցներուն կարևոր սիրտքն

հոդալու, յայտարարելով որ, «Ազգային դպրոցները նախնական վիճակի մէջ պահելով մանկտին սէտք եղածին պէս ոչ կ'դաստիարակուի և ոչ կրնայ դիտութեանց մէջ զարգանալ։ Այս պատճառներով խորհուրդս անհրաժեշտ կ'դատէ դպրոցները բոլորովին Իփէքճեան էֆէնտիի ծրագրին համեմատ վարել և առ այդ պէտք եղած գրամը հայթայթել։»

Սակայն փորձն աւելի համոզական է քան թէ խօսքը։ Դպրոցներու նորակազմ Մասնախումբն իր ծրագիրը կ'ներկայէ, 107 հազար ղուրուշի վրայ ձևած, և մի շատ ուսումներ չնչած, և ժողովն առանց դիտողութեան զայն կ'ընդունի, միւս կողմէ Ուսումնարանի Մասնախումբը կ'գումարուի, կ'խորհրդակցի, ազգային արկղէն յոյսը կ'կտրէ, և բաժանորդական ընկերութիւն մը կազմելով գործն յառաջ տանելու մտօք կանոնագիր կ'յօրինէ, բաժանորդ կ'փնտռէ՝ գոնէ նախապատրաստական ծախուց գումար մը դոյացնելու համար, բայց չյաջողիր և Ուսումնարանի խորհուրդը կ'վիժի . . . ։

Եւ հիմակ որ դպրոցներու համար ժողովով ընդունուած սեղմեալ ծրագիրը գործադրելու կ'ձեռնարկուի նորընտիր Ուսումնական Խորհրդոյ մը կողմէ, որու անդամներն են, Մեծ. Ց. էֆ. Զաքրեան, Կ. էֆ. Արապեան, որ արուեստանոց մը հաստատելու հոգն ազդասիրաբար իր վրայ առած է; Ց. էֆ. Մաքսուտօֆ, Ս. էֆ. Սըվազլեան, Ղ. էֆ. Եսայեան, հիմակ որ նոր հայ աշակերտներ օտար դպրոցներ կ'դիմեն ուսումն առնելու, հիմակ որ 30—40 հազար ղուրուշ խնայելու համար դպրոցներն ու աշակերտները նիւթապէս ու բարոյապէս կ'տուժեն և այս անկայուն ու փոփոխական կացութեան յոռի հետեւանքը կ'կրեն, հիմակ կ'ըսենք, Գաւառական ժողովը կրնայ ամփոփուիլ և խորհիլ իր գործին վրայ։ Արդէն Ուսումնական Խորհուրդը նկատելով որ անհնար է իր բոլորտիքը գծուած նեղ շրջանակին մէջ շարժիլ կ'միտի, կ'ըսեն, Ընդհանուր ժողովով որոշուած ծրագիրն ընդարձակել, մի քանի անհրաժեշտ ուսումներ յաւելուլ, և վարչութենէ որոշուած դումարին վրայ յաւելում պահանջել։

Ասոնք են Գաւառական ժողովոյ որոշման գործադրութեան առաջին ցաւալի հետեւանքը, բայց ժողով մ'անվրիպելի չէ, և առանց նուաստութեան կարող է իր որոշման վրայ դառնալ։ Ուստի տարակոյս չունինք որ մեր Գաւառական ժողովն ալ ի նկատի առ-

նելով իր Ցանձնախմբին այս իրաւացի խորհրդածութիւնը թէ՝ Ազգային Վարչութիւնը կ՚պարտաւորէ անպարբեր ընթացք ցոյց տալ ընդհանուր ընտրութեան ատենը պէտք եղած ջանքերը գործադրելու, նեղլոյ հանգամանքները պարտնը գոհելու, և անվհեր գործելու, երբ ըստ էջին բարոյական ճիգ պահանջուածութիւնն մը ներկայանայ, կ՚ուշադրի և իր բոլոր խորհրդածութիւնն ու ոյժն ազգային դպրոցներուն յառաջադիմութեան միջոցներուն վրայ կ՚դարձնէ և անհետաձգութեամբ չպահանջուածութեան ապագան։

Ս. ԵՐՈՒՍԱղԷՄԻ ՎԱՆՔԻՆ ՊԱՐՏՔԸ

Բաւական ժամանակէ ի վեր ազգային թերթերը կ՚խօսին Ս. Երուսաղէմայ վանուց պարտքին վրայ։ Սոյն պարտքը վճարելու համար զանազան կարծիքներ երևան եկան, այլ և այլ առաջարկութիւններ եղան, ինչպէս որ Ա. Մամուլն ալ արդէն առաջարկութիւն մը հրատարակած է, սակայն մինչև ցայսօր և ոչ մին իրացաւ և դեռ խնդիրը վանօրէից Խորհրդոյ քննութեան տակն է։ Կ՚իմանանք որ այս Խորհուրդն հաշիւները քննած և վանուց տասնութ տարուան հաշուեկշիռները մազէ անցընելով տեղեկագիր մը պատրաստած է։ Ի Հարկէ քիչ օրէն կ՚տեսնենք այդ տեղեկագիրն և մեր կարծիքը կ՚յայտնենք, սակայն քանի որ տակաւին պարտուց վճարման համար տնօրէնութիւն մ՚եղած չէ, քանի որ դժբաղդաբար վանքը պարտքի տակ ընկած է և Ազգէն օգնութիւն կը խնդրէ՝ ամեն ազգային անհատ իրաւունք ունի իր կարծիքն այս մասին յայտնել և դարման մը փնտռել։

Ուստի հաճութեամբ կ՚հրատարակենք վսեմ. Սպարապետեան Ցովհաննէս էֆէնտիին մէկ նամակն այս խնդրոյն վրայ, դրդելով իր հայրենասիրական եռանդն, որով՝ ամեն պարագայի մէջ ազգային պատուոյն նախանձախնդիր՝ ոչ միայն խօսքով ու գրով այլ և արդեամբ անոր տառապանքն սփոփելու կ՚ջանայ։ Թէև այս ազգային Թարերարին առաջարկութեան դործադրութեան մէջ դժուա-

րութիւններ կ'նշմարենք, թէև մի քանի կէտերու մասին ուրիշ կերպ կ'խորհինք, սակայն եթէ իր առաջարկն գլխովին չդործադրուի անգամ, անոր գրգիռ առողջ ազնիւ ոգին ու ազգասիրական զգացմունքն իրենց արժէքը միշտ կ'պահեն, և իբրև օրինակ կըրնան ծառայել մեր խել մ'ազգային մեծատուններուն որ՝ թէև աւելի մտէն կ'դիտեն Ազգին բազմադիմի պիտոյքն ու նիւթական անկարողութիւնն քան Սպարդալեան էֆէնտին, որ հայրենիքէն հեռու կ'պտնուի, սակայն դրեթէ անտարբեր ու անզգայ հանդիսատես կ'մնան և չեն կարող զգալ թէ հարստութիւնն ինչ մեծ ու ընաիր հաճոյքներ կրնայ հայթայթել ունևորին՝ երբ Ազգին յառաջադիմութեան և անոր ազէտից թեթևութեան համար կ'դործադործուի քան թէ վայրկենական հաճոյքներ դոհ ընելու։

Ասասիկ նամակը.

«Սիրելի բարեկամ,

«Սացայ ձեր նամակը, և ինչպէս որ կ'փափաքիք՝ կ'փութամ Ս. Երուսաղէմայ վանքին պարտուց վրայօք դարձեալ մի քանի խօսք դրել։ Թէպէտ առողջութիւնս չներեր այսպիսի երկար նամակներ դրել, բայց հոգ չէ, բաւական է որ, ինչպէս որ կ'կարծէք, վնաձառանութեամբ օդուտ մը քաղենք։

«Երուսաղէմայ Հայոց վանքը մեծ դիրքով ու փառաւոր շէնքերով բաւական նշանաւոր տեղ կ'դրաւէ պարիսպին մէջ, Սիոնի լերան վրայ, և Հայոց ազգի մեծ պարծանքն է ամեն կերպով։ Ուխտի կամ Երուսաղէմ գացող ձամբորդները գիտեն այս և չդացողները կ'լսեն ու կարդացած են։

«Քրիստոնեայ մեծ տէրութիւնները մինչև այսօր աշխատած են և կ'աշխատին դեռ Երուսաղէմայ մէջ մեծ վանքեր ունենալու . . . ։ Թէպետ ազգաբար մեր, Հայոցս, ունեցածնիս ձեռքէ սպրդելու վտանգի մէջ է և չեմք կամիր պատճառն որոնել կամ անոր վրայօք մտածել, վասն զի հեռատեսութիւն չունիմք, վասն զի կարծեմք թէ միայն ապրելով, ուտելով ու հագուելով և ստակ վաստկելով մարդկութեան պէտքը հոդացած կ'լինիմք։ Սակայն այսպէս չէ. կատարեալ մարդ լինելու համար, փառաւոր ազգութեան անունն ալ ունենալ պէտք է։ Աշխատինք որ մեր նախնեաց պայծառ յիշատակներն և հայութեան անունն հռչակող փառաւոր վանքերը օտարին ձեռքը չանցնի։

«Բաց Ձեմպէրս Էնսայքլոփէտիա (Chambers Encyclopedie) կոչուած Բառգիրքը, որոնէ Երուսաղէմ բառը և անոր մէջ պիտի տեսնես հայութեան պարծանք եղող սոյն վանքը։ Ի՞նչպէս կ'ուզես որ Եւրոպացին քեզ ճանչնայ, ի՞նչ ունիս առ այժմ ուրիշ. ունեցածդ չկորսունելու չես աշխատիր և ինչ որ չպիտի ունենաս անոր ետևէն կ'վազես որ հայութիւնդ հռչակուի։ Շիտակը խե՛ղճ վիճակ, Հայոց ազգ, միջոցը չէ որ կ'պակսի քեզի համար, այլ կամք կը պակսի։ Թո՛ղ Վեհափառ Կաթողիկոսը և Կ. Պոլսոյ Ամեն. Ս. Պատրիարքն և ուրիշ հայրենասէր Առաջնորդներ համաձայն ու միաբան աշխատին և շուտով պիտի տեսնուի որ այն պարտքն պիտի վերնայ Վանքին վրայէն։ Մի քանի միլիոն ժողովուրդի համար մեծ պարտք մը չէ այն։

«Եթէ Վեհ. Կաթողիկոսը մեզի անյայտ պատճառաւ մի Երուսաղէմայ Միաբանութենէ կամ Նախագահէն վիրաւորուած է, ինչպէս որ ոմանք կ'կարծեն, մեք կ'պատասխանեմք որ, Վանքն ոչ Միաբանութեան կ'վերաբերի և ոչ Ս. Նախագահին, այլ ընդհանուր հայութեան կ'վերաբերի։ Եւ եթէ Ռուսաստանցի հայազգի եղբարքս միայն Էջմիածնով կ'բաւականանան (թէև քնաւ չեմք կարծեր) մեք Տաճկաստանցի հայքս Էջմիածինն ալ կ'ուզեմք, Ս. Յակոբն ալ կ'ուզեմք, և որչափ նախնեաց փառաւոր յիշատակարանները կ'պանուին, բոլորին հաստատութեան և միշտ հայութեան սեպհականութիւն մնալուն ցանկացող եմք։ Կարծեմք թէ մեր դարուն մէջ Ս. Յակոբայ վանքը մեզ Հայերուն պարտքի վերաբերեալ ծանրութիւն մի տուած չէ։ Եթէ Ազգային պատկառելի Վարչութիւնն և մեր հոգևոր Հայրերը լուսահոգի Ղեմայակիրներուն կիսուն չափ աշխատին՝ թէ պարտքը կ'վերնայ և թէ վերստին պարտք չընել տալու խնդիրը կ'լուծուի։ Մի միայն ժամանակ անցընել կրկին պարտքն աւելցընել է, վասն զի կ'լսեմք որ Հարիւրին 12 տոկոսին տակ կ'հեծէ Վանքը։ Սարսափելի է այս տոկոսն և հիւծական ախտէ վար չմնար. որչափ եա ձգուի վճարումն այնքան ծանր է հետևանքը։ Աստուած մի արասցէ, կրնայ Վանքն Հայոց ձեռքէն ելնելու վտանգին ենթարկիլ։ Զարգ ծախել, ադամանդ ծախել, արծաթ ծախել, եթէ իմ տեսածներս են 1863ին, ուխտի դացած ժամանակս, ատոնք մեծ բաներ չեն քերեր և բուն արժողութենէ կէս պինն անգամ առնող չգտնուիր։ Տասը լիրայի վաճառելի ղարդ մի, եթէ նորէն շինուի ըսես, քիսան լիրայի ապ-

բանք կ'լինի : Ուստի կարծեմ մեզք է այդպիսի փառաւոր հաստատութիւն մը զրկել անունցմէ և նախնեաց յիշատակները ծախելով անոնց անունները ջնջել, քանի որ մեր ակնկալածն ալ յառաջ չպիտի բերէ : Փառք Ամենակարողին, Ազգիս վիճակն այդ աստիճանին հասած չէ, որ դիմենք յուսահատական միջոցներու : Միայն աշխատիլ պէտք է որ գործն այն տեղ չհասնի : Եթէ մինչև հիմա, այսինքն քանի մը տարիէ ի վեր, աղքատէն շաբաթը 10 փարայ և հարուստէն համեմատաբար առնուէր, բաւական դումարներ պիտի դոյանային : Ուրեմն թող բանիբուն Առաջնորդներ սկսին քարոզել և վանքին վտանգալի վիճակն Ազգին առջև բացատրելու : Կանոնաւոր հանգանակութիւն մը կ'առաջարկեմք, բայց մեր միտքն բաշխման ձևը ցոյց տալ չէ, այսչափ միայն կ'ըսեմք, որ եթէ աղքատէն մէկ ղուրուշ ուզուի և քիչ շատ ունևոր մարդերէ յիսունէն մինչև հարիւր ղուրուշ, հարուստէն՝ հազարէն մինչև հինգ հազար ղուրուշ. եթէ հինգ հազարէն աւելի տալու կարող եղող անձերու հարիւրին վեց տոկոս առաջարկուի, հաւաստի լինելով որ Ռուսաստանի ու Տաճկաստանի դաւառներու մէջ յիսունի չափ այս կարգի հայեր շատ դիւրին է դտնել, այնպէս որ հաճին հինգ հարիւրական լիրա տալ, այն ատեն քսան հինգ հազար լիրայի գումար մի կրնայ դոյանալ :

«Եթէ կամք ունին Հայ ազգին մէկ նշանաւոր պատմական յիշատակարանն և հայութեան անունը բարձրացընող վանքն անխախտ պահելու, ինչու համար չօդնեն, քանի որ ապահովութիւն ու տոկոս պիտի տրուի իրենց : Եթէ ձշմարիտ Հայ են փութան միաբեմամբ պարտքն իջեցընելու, իսկ եթէ դպրատուններ բանալու փափաք ունին, վանքին վարժարանը թող վարդացընեն և իրենց առնելիք տոկոսը թող Երուսաղէմի թողուն, յատուկ պայմանագրով ազգային մանկտւոյն կրթութեան յատկացընելով անկից դոյանալիք գումարը : Ահա այն ատեն՝ կրկնապատիկ կ'լինի բարեթիւնը : Տոկոսաւոր գումարներու տէրերը, մանաւանդ անոնք որ հինգ հարիւրական լիրա պիտի տան, կարող են Ազգային Վարչութեան հետ հսկել թէ վարժարանի և թէ վանական մատակարարութեան գործոց վրայ, յօդուտ յառաջադիմութեան Ազգին :

«Մեք, նուաստս իմ հարազատիս հետ՝ յօժարակամ պիտի փութամք մասնակցիլ ամեն ազդասէրներու հետ մեր բաժինը միացընելու, երբ պէտք ենդած միջոցներն ու ապահովութիւնները ձեռք առնուին :

«Ահա է իմ գաղափարս, սիրելիդ իմ Մամուրեան, և եթէ հաճիք այս դիրս հրատարակեցէք։ Միայն երեսանկեալ կ՚աղօթեմ և կ՚պաղատիմ Աստուծոյ ամենակարողին որ հարուստներու սրտին խղճմտանք տայ, անոնց ազգասիրութեան զգացումն արթննայ, աղքատին կեանք տայ և առողջութիւն և ամենուն յաջողութիւն։

«Մնամ և այլն

«Օ. ՍԳՈՒՐԴԱԼԵԱՆ»

ԵՐԳ ՄԾԱԿՆԵՐՈՅ

Երտեր արտեր դալարագեղ հէյ արտեր,
Դադարեցան զայտ ձեր կարմիր արեամբ ներկող վատ մարդեր,
Մանչ ու աղջիկ ծիլ ու ծաղիկ՞օն արտերդ դիմեցէք
Ցոր հայոց տէր արևացաւ սփռեց սիրոյ նոր զարդեր։

Դաշտեր դաշտեր մարդարտաշաղ հէյ դաշտեր,
Ոչ այլ՝ի ձեզ գնան զօրաց եղբայրասպան վատ վաշտեր,
Վերազդեցաւ դալարազարդ հին բեհեղաւ այն սեղան,
Որդ հանդէպ, Հայկ արտավար, զարարիչ իւր հայր պաշտէր։

Երկի՛ր երկի՛ր, ըզքեզ այսօր ես՝ հաւատով,
Բիւր տարերայ՝տէր դաւանեմ, պիտ՝ի ժողով,
Ես ծառայ եմ, ահեղազօր՝այն արօրի,
Որդ օրէն կալուածական է ջատագով։

Բարձրահասակ ո՛վ դու աղջիկ իմ անդրման
Թէ ցաւերդյս աղբիւր դեղդ է քո բերան,
Ես քան ըզքեզ ըզհոգ սիրեմ՝,՝թէ քո հասակ
Շեշտ հիացման է բնութեան վերայ լերան։

Կոյս քո հասակ,
Անյոխ պիսակ,

Քօղ երեսիդ,
Ոսկի դիսակ,
Վառ աչերդդ
Գոհարներով
Զոգիդ պատող
Լուսոյ պսակ,
Կապոյտ կապոյտ
Երակներով,
Մաքուր մորթիդ
Փափուկ հիւսակ,
Սեաւ հոզերդ
Էն սուրբ զաւակ:

Հող էի, հող եմ, 'ի հող տի դառնամ,
Հող քեզ, զիմ թևեր կենդանուդն բանամ,
Ըզտարը մարմնոյս երբ հերկեմ վարեմ,
Ոգւով ես առ քեզ, տէր իմ, վերանամ:

Հող էի, հող եմ, 'ի հող տի դառնամ,
Հայրենիք, ըզքեզ ես ոչ ուրանամ,
Սեաւ հոդով մաշին Ճակատուդ գրեր,
Ահա այս յուսով յերկիր կորանամ:

Օ'ն տիրենք, մանկունք, տիրենք շուտ երկրի,
Ի ծոյլ բընութեան միայն սիրտ բերկրի,
Աստուած զայն աղօթ 'ի մէնջ պահանջէ,
Որ պիրկ արօրով յերկիր փորագրի:

Օ'ն տիրենք, մանկունք, տիրենք դաշտերդ,
Սուրբ քրտամբ մաքրենք, զարիւն վաշտերդ,
Լուսացաւ աշխարհ, 'ի պատիւ ուսման,
Օ'ն շարենք ըզդուռդ ոսկի հասկերդ:

Օ'ն տիրենք, մանկունք, խաղաղ հովտերդ,
Արգանդ իմաստից հսկայ մտքերդ,
Ծառդ թերթերուն զիմաստ ծն լուծենք,
Էին գրակալ, վերայ լեռներդ:

Ե՛հ արտեր արտեր, կանաչ դուք արտեր,
Ի ձեզ մի միայն ոչ բուսնին վատեր,
Զարայան մարդիկ երբ զդիս սոյա
Պատեցին սխուր քաղաքայ պատեր,
Ես ոչ 'ի քաղաք կամիմ բնակիլ,
Ուր մարդիկ լողան 'ի մէջ մոլութեանց,
Իբր 'ի ջուր տղմուտ կարիաչող բաղեր։

Քոյդ քաղաքայի, թող լինի արծաթ,
Շատ ինձ արօրիս փալփլուն երկաթ,
Ըզցուրտ տպակի ես քեզ շնորհեմ,
Ոգիս յօլանայ հարսիս 'ի ձակատ։

Քոյդ քաղաքայի, թող լինին փառքեր,
Զոր քաշեն նման դադաղի կառքեր,
Փառք գեղջականի մշոյշ է մնայլ
Զոր վերամբառնան հոտաւէտ մարդեր։

Քոյդ քաղաքայի, թող լինի պալատ,
Որոյ բնակիչ լինի միշտ չքատ,
Շատ է իմ տնակ որոյ մանկտուց
Զոգին յար կրթէին քար ու հեղեղատ։

Թող քոյդ, քոյդ լինի, մարդարիտ գոհար,
Շատ է ազատիս յորենոյ ամբար,
Իշխել փափագիս, այլ չունիս զաւակ,
Զիս տէր անուանէ, իմ թոռանց դումար։

Աւաղեմ ըզքեզ միշտ ոսկւով լնուլ
Ըզտուն քո չանաս և ահիւ խնուլ,
Գանձատուն սիրոյդ թափուր է պարապ
Զի կինդ է հիւանդ անկար ու ամուլ։

Անթիւ են պահպանք պալատիդ դրան,
Այլ թուչունք ծրտեն յիւր վերին խորան,
Ընդարձակութեան աւադ պալատին
Ուր ոչ գտանի մանկան որորան
Աւադ մեծատան աւադ ու աւադ,
Հայց ունի չունի ուսելոյ թերան։

ՎԵՀԱԿՆ
Ս նացաւք յաջորդ ամսագրով։

ԲԱՌԱԳԻՐՔ

ԳԱՂԼԻԵՐԷՆ–ՀԱՅԵՐԷՆ

Ա. Մ. Մալշ յունիսի ամսաթերթին մէջ հրատարակեր էինք բազմահմուտ Նորայր Ն. Բիւզանդացւոյն նոր Բառգիրքին Յայտարարութիւնը, մի քանի ներածական դիտողութիւններով։ Այս առթիւ՝ հեղինակին հաճեր է մեզի ուղարկել իր մեծ գործին առաջին թերթը, ընտիր քառածալ թղթի վրայ մաքուր և յստակ տպուած, անոր կցելով հետևեալ նամակը.

. . . Մ. Մամուրեան էֆէնտի,

Հաճութեամբ տեսայ Աբեղեան Մալշ յունիսի ամսաթերթին մէջ Գաղղիերէն–Հայերէն բառարանիս Յայտարարութեան հրատարակութիւնը, և առաւելապոյն հաճութեամբ կարդացի Ձեր խորհրդածութիւնքը, յորս այնպիսի ազնուութեամբ և ներողամտութեամբ կը խօսիք իմ անձիս և գործոյս վրայ միանգամայն. շնորհակալ եմ ի սրտէ։ Թղթիս հետ կ'ուղարկեմ Ձեր . . . . . բառարանիս առաջին թերթը, զոր հրատարակեցի իբրև փորձ, ազգային բանասիրաց կարծիքը և դիտողութիւնները լսելու և անոնցմէ օգտուելու մտքով։ Կը խնդրեմ որ ուշի ուշով քննութեան առնուք իմ գործս, և Ձեր կարծիքը անաչառապէս հրատարակէք Ձեր պատուական ամսագրին մէջ. վստահ եղիք որ Ձեր բանագատութիւնը մեծապէս կը յարգեմ և կը փափաքիմ Ձեր կշռաւոր խորհրդածութիւններէն լուսաւորուիլ։

«Ընտրելի էր, կ'ըսէք, որ նոր բառգիրքն աշխարհիկ գեղուաւ յօրինուէր»։ Նոյնը լսեցի նաև ուրիշ պրպտեաներէ. բայց ինչպէս կարելի էր աշխարհիկ լեզուաւ բացատրել գաղղիերէն լեզուի բոլոր բառերը, դարձուածները, ոճերը, ձևերը. պրաբարը ճոխ լեզու մ'է, ծաղկեալ մատենագրութիւն ունեցած է և մինչև հիմա կը մշակուի առաւել կամ պակաս յաջողութեամբ. ուր է աշխարհաբար լեզուի մատենագրութիւնը, ուր են ժամանակիս հայ

հեղինակաց գրեանքն, որոնց ընթերցմամբ կարող ըլլայի բառարան մը լեցընելու չափ բառեր և ասացուածներ քաղել։ Թող զայս. Պօլսեցին մէկ կերպ կը գրէ, գաւառացին ուրիշ կերպ, ուսահայն ունի իրեն յատուկ հայերէնը՝ բոլորովին օտար քերականութեամբ և բառագրքով. այլևայլ աշխարհիկ լեզուներէն որը նախամեծար ընտրելու էի։ Իմ կարծիքս է թէ պէտք է աշխատինք հայերէն Աւետարանի լեզուն հասկընալու և գրելու չափ ծաղկեցընել մեր գրաբարը. և յայսմ՝ համամիտ եմ անմահն Բագրատունի Հ. Արսէնի, որ իւր Սկզբունք ուղիղ խորհելոյ և քարոզել ընդ մատենական յառաջաբանին մէջ կ'ըսէ։ «Ասասցուք ինչ և զհայ լեզուէս՝ որով վարեցաքս։ — Քանզի պերճ գրոյն բարբառ անհրամանալի է բազմաց, և աշխարհիկ խօսք միոյ միոյ գաւառի՝ անծանօթ և անհաճոյ այլոց, թուեցաւ մեզ՝ թէ միջին իմն ընդ նոսա ամենասպարող գրաւոր լեզու, որպէս պարտի հաճոյական և ընդունելի ամենեցուն լինիլ, իբրև հասարակաց հայրենի, նոյնպէս և բառականապէս հասկանալի բազմաց»։ Երանի՛ թէ այս ամենապարզ գրաւոր լեզուն ծառալէր մեր ժողովրդեան ամեն կարգերուն մէջ, որով կարենայինք առջևը առնուլ այն մեծ վտանգին որ հայրենասէր աղգային բարբառոյս ի սպառ խափանուելովը կը սպառնայ «Խզումն միոյ միայնոյ հալիլ և եթ ձայնելոյ յօգակապի աղգիս վարատելոյ», ինչպէս կ'ըսէ Բագրատունի Հայրը նոյն յառաջաբանին մէջ։

Հաճեցէք ընդունիլ, . . . էֆէնտի, խորին մեծարանացս հաւաստիքը։

ՆՈՐԱՑԻ

Այն նամակին ոճն ու իմաստը ցոյց կ'տան հեղինակին ազնիւ ու ներողամիտ վարմունքն, որով մեր Հարևանցի դիտողութեանց պէտք եղածէն աւելի կշիռ կ'ընծայէ, և սկզբունքն, որով կ'պաշտպանէ իր Բառգիրքին գրաբառեան ուղղութիւնը, խնդրելով միանգամայն, իբրև ազատ բանագատութեան կուսակից, մեր Թուիքը յայտնել առնաշառապէս իր հոյակապ գործին ձևին ու ընթացքին վրայ։

Իրաւի, այս գիրը թէ գրողին և թէ ընդունողին պատիւ կ'բերէ։ Գրողին, որ՝ թէև տասն և չորս տարի՝ անդուլ հետաքննութեամբ հայերէն լեզուին հին ու նոր երևոյթները քննած, թէև ֆրանսերէն լեզուի ամեն ոճի, դարձուածքի և նրբութեան համար՝ իրեն ուղեցոյց առած է Լիդրէի պէս աշխարհաճանօթ դիտնականին

բառդիրքն, բայց դարձեալ՝ ազատ բանադատութիւնը յարդելով, իր առաջին թերթին՝ իբրև փորձ, ազգային բանասէրներու դատողութեան կ'ենթարկէ։ Ընդունողին՝ որ՝ թէև կ'ղդայ որ անկարող է հետեւելու բառդիրին, իր ընտրած ընդարձակ դաշտին մէջ, բայց կրնայ գէթ պարծիլ որ իր մէկ քանի խորհրդածութիւններն անոր ուշադրութիւնը գրաւեր են։

Շատ աւելի դիւրին է բանադատել գործ մը քան յօրինել, քանի որ բանադատութիւնը սովորաբար մի քանի էական սկզբունքի վրայ յենլով՝ ընդհանուր տեսութիւններ կ'ընէ քննելի գործի մասին, մինչդեռ հեղինակութիւն մը, մանաւանդ հայերէն բառարանի մը յօրինումն՝ բազմաձղի համառութիւն և անհուն աշխատութիւն կ'ենթադրէ։ Բայց որովհետև աղնւաբարոյ հեղինակը կ'հրաւիրէ մեզ խօսիլ, չենք համարձակիր մերժել իր հրաւէրը, դիտնալով հանդերձ՝ որ միշտ թերի ու անօգուտ պիտի մնան մեր դիտողութիւնները, եթէ իրաւացի իսկ լինին, նախ անոր համար որ ստուար գործի մ'առնաւորը մասին վրայ պիտի դառնան, երկրորդ անոր համար որ արդէն անոր յատակագիծն ու ոճը դծուած և ըստ այնմ մաս մը տպուած պիտի գտնեն։

Արդէն յայտնի է, որ հայերէն լեզուի մասին՝ մեծանուն բառդիրին և մեր մէջ կարծեաց հիմնական տարբերութիւն մը կայ, որմէ հարկաւ ուրիշ տարբերութիւններ ալ պիտի հետևին։ Նա ջին դպրոցի ջերմ աշակերտ՝ դրոց լեզուն կ'պաշտպանէ՝ անուանի վկայութեանց վրայ յենլով և համոզուած կ'երևի՝ թէ արդի հայ գրական և թերևս խօսուն լեզուն դառնայ Աւետարանի պարզ դրաբառը՝ ծաւալելով։ Մենք՝ ընդ հակառակն՝ նոր դպրոցի աշակերտ՝ կը պնդենք՝ թէ այդ գովելի ձիգն ու եռանդն, որ դրոց բարբառին մեծ համառութեան և հնաոճրական տաղանդի կ'միանայ, գժբաղդաբար ակնկալուած արդիւնքը չպիտի ունենայ, և աշխարհիկ լեզուն՝ իր գաւառական բարբառներու խառնուրդին մէջ անգամ՝ պիտի յաղթանակէ և միշտ պիտի մնայ կենդանի հայոց կենդանի լեզուն, թէ ընտանեկան և թէ գրական շրջանի մէջ՝ օրէ օր զարգանալով։ Թէ ի՞նչ փաստերու վրայ հիմնած ենք մեր այս կարծիքն, աւելորդ կ'համարինք մի առ մի մէջ բերել, քանի որ արդէն ծանօթ են մեծանուն բառդիրին, և մեր առաջադրեալ նպատակէն դուրս է վէճ բանալ խնդրոյ մը վրայ, որ, ինչպէս շատերուն, մեր թերթին մէջ ալ երբեմն վիճաբանութեան նիւթ եղած և որ մեզի համար արդէն

լուծուած է։ Գրաբառ, այսինքն մեռեալ լեզուի, և աշխարհիկ, այսինքն կենդանի լեզուի խնդիրը լուծողը մենք չենք, այլ ժամանակն, որ՝ ինչպէս ամեն բան՝ լեզուներն ալ կ'այլափոխէ, այլ ժողովուրդն, որ լեզուն կ'ստեղծէ և անոր տէրն է, այլ արդի բանասիրութիւնն, որ հին լեզուները յարգելով՝ նախապատուութիւնը նորերուն կ'տայ, այլ զարգացման օրէնքն, որ ժողովրդոց նոր իրերու և երևոյթներու գիտակցութիւնը տալով, նոր բառեր և բացատրութեան նոր եղանակներ կ'պահանջէ։

Միայն՝ եթէ մէկ կողմէ կ'ցաւինք որ Մեծ. Նորայրին հիմնական սկզբունքը, գրաբառը ծաւալելու նպատակն է որ զինք կ'առաջնորդէ իր մեծ գործին ընդհանուր խմբագրութեան մէջ, միւս կողմէ կ'բերկրինք դիտելով որ տեղ տեղ այդ սկզբունքէն կ'շեղի, չըսենք անոր անհատատարիմ կ'գտնուի և մեզի կ'մօտի, երբ ոչ միայն ոսկեդարու պերճ ու հարուստ լեզուն չտատոր գտնելով՝ ոսոխ չին հայերէնի (ԺԲ–ԺԷ դարերու) խոտան համարուած բառերն, ոճերն ու ձևերն իր Բառգրքին մէջ ընդունելու կ'խոստանայ և կ'ընդունի, այլ և չանդոններ, նոր տարրներ, գաւառական բառերն և այս արդէն մեծ քայլ մ'է դէպ յառաջ։ Ձէ ինք այն մոլեռանդ գրաբառեաններէն, որոց առջև անշուշտ իբրև հերձուածող պիտի երևի նա, քանի որ դասական կամ միջնադարեան կարծիքը գլխովին կ'հերքէ, կարծիք որ հայ իմացականութիւնն միայն մի քանի գարերու, ոսկեդարու մէջ, կ'ուզէր ամփոփել, բևեռել, և անկից դուրս գտնուածն իբրև սիրտ արտաքսել մեր կենսայ շրջանէն, այլ այն բանասէրներէն է, որ կ'իմանայ բաղդատական բանասիրութիւնն, լեզուներու զարգացման օրէնքը, և գիտէ թէ հին լեզուին աղբիւրներն իսկ նոր բարբառներու մէջն են և թէ հայերէն լեզուն սորվելու համար բաւական չէ եղնիկ ու եղիշէ կարդալ, այլ պէտք է մտնել ժողովրդեան կենսայ մէջ, անոր ընկերական յարաբերութիւնները քննել, զննել անոր անպիտան համարուած բարբառներն և անոնց մէջէն լեզուի հանքին երակները գտնել ու զտել։ Այսպիսի բանասիրական աշխատանք մը սկսած և արդէն քիչ շատ դլուխ հանած են Աբովեան, Սրուանձտեանց, Ո. Գ. Խարխուտարեանց, Սարգսեանց Լե, և քանի այս խուզարկութիւնն յառաջանայ այնքան պիտի հարստանայ մեր աշխարհիկ լեզուն, որու զանազան դրներն արգելք մը չեն բնաւ անոր զարդացման և ընդհանուր պիւրիմացութեան, ինչպէս ֆրանսերէնն և այլ ծաղկած լեզուներու մօտ դրա-

նուած գաւառական բարբառներն չեն արդիլեր այդ լեզուներու գերիշխանութիւնն ու տիրապետութիւնը։

Սակայն կէտ մը կայ զոր չենք կարող ըմբռնել, այսինքն թէ ի՞նչպէս պիտուն ու արթուն միտք մը, որ ժամանակիս ոգւոյն և հայ ժողովրդեան պիտոյից վերահասու է, փորձ փորձեր է իրարու ներհակ տարրներ, հինն ու նորն, իրարու միաբանել, և խոստովանելով հանդերձ որ վերջին դարերու հայ գրականութեան և նոր բարբառներու մէջ հեռազօտելի անթիւ դանձեր կան, իր բառդիրքը գրաբառ ոճով գրեր է, ոճ որ ամենապարզ հին քերականը ևս ի՞նչ-ը-էն իսկ մեզ շատ հեռու կ'տանի։ Ի հարկէ լեզու ըսելով՝ Մեծ. Նորայր՝ մեզի հետ՝ չիմանար բառերու ուսումն, որ ամէն կարգի գրականութենէ և բարբառներէ կ'բղխին և որ իր Բառգրքին մէջ իրենց յատուկ տեղը պիտի ունենան, այլ այն քերականական կազմակերպութիւնն, ոճի ձևերն ու դարձուածներն, որոց մասին անհունս կ'տարբերին իրարմէ հին ու նոր լեզուները։ Ուրիշ պատճառ չէ կարելի տալ այս հակասութեան, եթէ ոչ այն հնասիրական ձկտումն զոր չեն կարող զսպել երկար տարիներ հին գրեանց և ձեռագիրներու մէջ գեգերող իմացականութիւնները, և որ միշտ ներկային պահանջումներն իրենց աչքէն կ'հեռացընէ։ Գարձեալ հիմնաւոր առարկութիւն մը չէ հայ բարբառներու այլազանութիւնը, քանի որ արդի գրականութիւնն, լրագրութիւն ու կրթութիւնն շարունակ կ'նկրտին աշխարհիկ բարբառը տարածել ամէն դաւառներն և՝ խորհրդութիւնները հարթելով՝ առ հասարակ իմանալի դարձընել ամենուն։ Բաւական է միայն յիշել երկու գլխաւոր հայաբնակ ծաղկած քաղաքներ, ս. Պօլիս և Թիֆլիզ, որոց այժմեան լեզուներն բաղդատմամբ քսան, տաս տարի առաջ գործածուած լեզուներուն՝ զգալի նմանութիւններ կ'յայտնեն, իրարու կ'մօտենան և իմանալի կ'դառնան փոխագարձաբար նոյն երկու քաղաքներու հայ բնակչաց։ Խօսուն լեզուներուն տարբերութիւնն և դժուարիմացութիւնն պատճառ բռնելով՝ գործածել հին լեզու մ'որ առ հասարակ ընդհանուրին անիմանալի է, ձշմարիտը՝ յառաջադիմութեան բացասական միջոց մ'է։

Բայց Մեծ. Նորայր կ'հարցընէ մեզ, — Ի՞նչպէս կարելի էր աշխարհիկ լեզուաւ բացատրել դպղիերէն լեզուի բառերը, դարձուածները, ոճերը, ձևերը»։ Մեր պատասխանը պարզ է, ինչպէս որ կ'բացատրենք մեր ամէն դաղափարները։ Ըստ մեզ՝ Բառադիրին ա-

ՄԵՆԵ տաժանելի աշխատանքն այնքան այդ դարձուածներն ու ձևերը բացատրելու մէջ չէ, վասն զի հնար է հայերէն դործածական հին ու նոր ամեն բառերը պահելով, բացատրութենանց նոր ոճ տալ, ինչպէս որ արդէն Մեծ. Բառդիրն դրոց մի շատ բառերու մօտ մաս մը դաւառական և նորահնար բառեր ու դարձուածներ դնելու տրամադիր է, և այս մկրտութիւնն իմաստութեան դործ է, որքան ֆրանսերէնի համապատասխան և մեծ մասամբ դրաբառի մէջ չդտնուող արուեստներու, ճարտարութեան, նաւարկութեան, բնական պատմութեանց, ֆիզիքական և մաթեմադիքական դիտութեանց վերաբերեալ բառեր գտնել, գտնուածները ճշդել, բարդել ու հնարելու մէջ, և որ մեծն է, այդ բառերն՝ ինչպէս որ իր յայտարարութենեան մէջ կ'ըսէ Մեծ. Նորայր, այնպէս յարմարելու մէջ է, որ խորթ, դժուարաբարբառ և անհնչելի չլինին։ Եթէ լոկ այս դործն ընէր Մեծ. Նորայր՝ դարձեալ Ազդին ու հայ դրականութենան անհնաման ծառայութիւն մը մատուցած պիտի լինէր, մանաւանդ մեր անմշակ ու յանցառ դրականութեան նկատմամբ։

Անտարակոյս՝ իմ դիտողութիւնս՝ դրաբառ լեզուի մասին՝ ինքնին կ'ըրի՝ եթէ հեղինակն իր այդ սակաւ դործն դլխաւորապէս ֆրանսադէտ հայկարաններու համար յօրինած է։ Սակայն՝ քանի որ իր յայտարարութենեան մէջ կ'ըսէ թէ, իր Բառդիրքն է պէտս ուսուցչաց, քրքիջոց և ընթերցանաց կ'շինուի, կ'հետեցընեմ որ ամեն ֆրանսերէնի հետամուտ եղողի և մանաւանդ աշակերտներու պիտի ծառայէ։ Վասն զի անոնք որ իրենց կասկածները՝ բառի մ'առման կամ դարձուածքի մասին՝ կրնան լուծել զուտ ֆրանսերէն նշանաւոր բառարաններու մէջ, այնքան պէտք չպիտի ղգան դիմել ֆրանսերէն—հայերէն բառարանի մ'որքան անոնք որ հայերէնի միջոցաւ ֆրանսերէնի ճամբան պիտի գտնեն, թարգմանեն ու գրեն, և այս կարդէն ուսանողներ շատ կան։ Ուստի բնապէս կ'պահանջեն որ ամեն ֆրանսերէն բառ իր առջևն ունենայ ճշդրիտ հայերէնն, ի հարկին որոշ սահմանը, դանազան առումները, բոլորն ալ այնպէս յստակ ու պայծառ աշխարհիկ ոճով, որ իսկոյն իմանալու կարող լինին, փոյթ չէ եթէ այդ ոճին մէջ դործածուած բառերը դրաբառէն, աշխարհաբառէն, դաւառական բարբառներէն առնուած լինին, բաւական է որ արդի դրական ու խօսուն լեզուին մէջ մուտ դտած լինին։ Արդարև՝ հմուտ Բառդիրն տեղ տեղ ֆրանսերէնէ

համապատասխանող հայերէն մէկ քանի բառ դրած է ընտրանօք, բայց շատ տեղ՝ բացատրող բառն, առումն ու սահմանն այնպէս խրթին կ'երևին որ կրնան ուսանողներու անիմանալի ձեալ։

Արդ՝ երբ ուսանողն՝ օրինակի համար, S'abandonner à la colère — à la débauche — à l'amour des femmes — à la joie բացատրութեանց առջև դնուի, ի՞նչպէս պիտի թարգմանէ աշխարհիկ լեզուով — զոռաքանէլ է ցասումն — հոգանէլ յանառակութիւն — հաւլանէլ է սէր կանանց — հեղուլ ընէրտ ի յուրախութիւն, բացատրութիւնները, որոց մէջ կ'փայլի գրաբարի ճոխութիւնն իրաւ, բայց, ինչ օգուտ, ուսանողին աչքին մուխ պիտի երևին, քանի որ աշխարհիկ լեզուին մէջ անգործածելի են այդ բառերն և քերականական ոճն, որոյ իմաստն իմանալու համար պիտի ստիպուի Հայկազեան բառարանին մէջ դեգերիլ։ Ահա ժամանակի կորուստ և մտքի շփոթութիւն։ Կարելի է ուրիշ օրինակներ մէջ բերել, ինչպէս, L'abomination de la désolation, պէղձն ապականութեան, à l'abri de — յանդուգն և յամբի, absolu — որ առանձինն կամի (առնուն ըստ հերականաց, օրինակ ինձ՝ տալդ, ընդդիմաբաժանեալ վերաբերական կամ յարաբնական (rélatif) անուան, որպէս՝ հայր)։ Բացարձակ։ s'abaisser à la portée de ses élèves. ղէջանիլ ըստ կարողութեան աշակերտաց իւրոց, seul à seul — ինքն ընդ ինքն և այլն. բայց կարճ կապենք, մտադիր լինելով Բառգիրքին ուրիշ մի քանի կէտերուն վրայ խօսելու։

Բառգիրքի մը նպատակն է նախ բառերու սկզբնական իմաստը ցոյց տալ, ապա անոնց զանազան բնիկ, և՝ եթէ ունին՝ ձևական (փոխաբերական) առումներն ու երանգները բացատրել օրինակներով, քանի որ բառարան մ'առանց օրինակներու կմախք մ'է, կ'ըսէ Վօլդէր։ Ցետոյ նշանակել, եթէ Բառգիրքին սահմանը կ'նեղէ, նոյն բառով կազմուած ձևերն ու դարձուածներն և երբեմն հոմանիշները, այնպէս որ բառ մը փնտռողը՝ կարելի եղածին չափ՝ որոշ և ճշդրիտ գաղափար մը ստանայ անոր վրայ։

Մեզի համար դժուարին կէտն ոչ այնքան սոյն նպատակին տանող յատակագիծը յօրինելն է, քանի որ մեր առջև ունինք այս մասին լուսամիտ ազգերու հետևած մեթոդը, որքան այդ մեթոդը գործադրելու միջոցը։ Հմուտ Բառգիրն ընդհանրապէս յաջողած է այդ միջոցը գործադրելու, միայն ներուի մեզ ըսել նախ՝ թէ իր Բառգրքին ընդարձակ սահմանն աւելի արդիւնաւոր կերպով կարող

սիրտի լինէր լեցընել, եթէ այն տեղն, զոր իր մէջ բերած բազմաթիւ դրաբառ վկայութիւնները կ'բռնեն, ֆրանսերէն օրինակներ կամ երբեմն հոմանիշ բառեր դնէր: Եւ ինչ է այս դրաբառ վկայութիւններուն նպատակը: Եթէ Բառգրին միտքն՝ իր նշանակած բառերուն հին հեղինակութեամբ աւելի հաստատութիւն ընծայել է, աւելորդ ճիգ մ'է, քանի որ իր յատուկ վկայութեան վրայ վստահութիւն ունինք, եթէ ցոյց տալ է որ գրոց լեզուին մէջ ֆրանսերէն բառերուն առումները կ'պտնուին, անօգուտ աշխատութիւն մ'է, քանի որ բառերու վրայ նոր լոյս մը չեն սփռեր: Դիւրին է ըմբռնել Հայկազեան բառարանի մը մէջ այդ դրաբառ օրինակներուն օգուտը, սակայն ֆրանսերէն բառգիրքի մը մէջ պարզապէս անդին տեղ մը կ'դրաւեն, թէև Մեծ. Բառապրին դրական ընդարձակ համառութեան կ'վկայեն:

Օրինակ մը. Նոր Բառգիրքն՝ abri և à l'abri բառերուն՝ իբրև դոյական, մակբայ և նախադրութիւն՝ բնիկ իմաստը նշանակելէն ետև՝ անոնց ներքև դրած տասնի չափ դրաբառ վկայութիւններուն տեղ՝ կարող էր այդ բառին փոխաբերական իմաստն ալ նշանակել, թէ իբրև դոյական և թէ իբրև նախադրութիւն գործածուած ժամանակ, ինչպէս, Sous le puissant abri de son bras despotique. (Volt.) Vous dormez à l'abri de ces noms révérés. (Boil). ուրիշ բայատրութիւն մը. Être կամ Se mettre à l'abri sous un hangar. ընտանեկան ոճով, Mettre un criminel à l'abri. յանցաւոր մը բանտել. հոմանիշ, Se mettre à l'abri — ապաստանիլ — à couvert ծածկուիլ:

Երկրորդ՝ նախորդ հայ բառագիրներուն օրինակին չհետեւելով՝ Մեծ. Նորայր ուրիշ կողմէ՝ մէջտեղի մեծ խնայութիւն և հետեւապէս իր Բառարանին աւելի ճոխութիւն կրնար բերել, եթէ մէն մի ֆրանսերէն բառի առջև անոր հնչմունքը հայերէն չնշանակեր, այլ միայն այն բառերուն առջև որ ընթերցանութեան սովորական կանոններէն կ'շեղին, և ասոնց թիւն ալ սահմանաւոր է:

Զենք կամիր աւելի երկարել մեր խօսքն, և կ'կրկնենք, որ Նոր Բառգիրքը՝ թէ ձևին, թէ բառերու առատութեան և դասաւորութեան, և թէ ճշգրիտ նշանակութեան կողմէ մեծ առաւելութիւններ ունի մինչև այսօր երևան ելած ֆրանսերէն—հայերէն բառարաններուն վրայ, և եթէ մեր այս մի քանի դիտողութիւններն ընդունուին համարձակեցանք, ոչ միայն Մեծ. Նորայրի խնդիրը կատա-

բելու համար է, այլ և գործին կարևորութիւնն ու դժուարութիւնն և հեղինակին ճարտարութիւնն ու սաղանդը դնհատելով, ուզեցինք նաև փափաք մը յայտնել որ այս նպաստաւոր հանդամանօք սկսուած բառարան մը կարելի եղածին չափ կատարեալդործ ծեալ երևի, քանի որ մեր Ազգին մէջ, այսպիսի հոյակապ ձեռնարկութիւն մը գլուխ հանող դրեթէ չկայ և անոր երևումը դարադլուխ մը կ'կազմէ։

ԴՊՐՈՑԱՍԻՐԱՑ-ԱՐԵՒԵԼԵԱՆ ԸՆԿԵՐՈՒԹԻՒՆ

ՏԵՂԵԿԱԳԻՐ

Այս Ընկերութեան Տնօրէն Խորհուրդն վերջին ապրիլ 15ին իր եռամսեայ Տեղեկագիրը ներկայելով՝ կ'առաջարկէր նոր վարժարաններ բանալ և նոր վարկ սահմանել։ Ընկերութեան ժողովն Յանձնախումբ մը կ'ընտրէ և անոր պաշտօն կ'յանձնէ,

Ա. — Որոշել Ընկեր-ութեան Հայաստանի մէջ պատձելիք կրթութեան չափն ու ապրելակերպը, քանալիք պարտաւոր պետական և ուղղութեան, և Ընկեր-ութեան գործունէութեան շրջանակն.

Բ. — Ցառաջիկայ եռամսեայ շրջանին համար, այն է ապրիլ 1էն մինչև պատրաստ, Տնօրէն Խորհրդոյ պրօելիք վարկը սահմանել, և

Գ. — Նոր ինդրոյ կարգադրութեան համար Տնօրէն Խորհրդոյ և անդամոյ կոչմանէ ներկայացած ձրագրերուն ու ապացոյց-ութեանց տեսնել։

Արդ՝ նորընտիր Ցանձնախումբն մայիս 6ին այս խնդիրներուն վրայ իր Տեղեկագիրը կ'ներկայէ Ընկերութեան Ընդհանուր Ժողովին, որ զայն կ'ընդունի։ Սոյն Տեղեկագրէն ուշադրութեան է խմբագրութեանս, որ յօժարակամ պիտի հրատարակէր զայն ամբողջական՝ եթէ իր թերթին սահմանը ներէր։ Բայց որովհետև կ'արժէ՝ այսպիսի ընտիր Տեղեկագրի մը վրայ, որ ազգային կրթութեան մի

քանի կարևոր խնդիրներ կ'յուզէ, գէթ դաղափար մը տալ մեր ընթերցողներուն՝ արժան կ'դատինք անոր իմաստն ամփոփել։

Ցանձնախումբը կ'առաջադրէ նախ ծրագիր մը դնել այնպէս որ Ընկերութիւնը դիտայ թէ ինչ կերպով լոյս պիտի ծաւալէ Հայաստան։ Եւ ըստ որում իր միջոցներն անբաւական և դասատուները թակաւոր են, խոհեմութիւն կ'համարի կեդրոններէ սկսիլ լուսաւորութեան գործն և անոնց միջոցաւ շրջակայ վայրերը լուսաւորել. ուստի կ'առաջարկէ երկու տեսակ ուսումնատեղի հաստատել, նախ կեդրոնական վարժարաններ և ապա գիւղական վարժարաններ։ Եւ որպէս զի այս նպատակին հասնի, Ցանձնախումբը արժան կ'դատի 20 հատ գիւղաշէն աշակերտներ առնուլ և Մուշի կեդրոնական վարժարանին մէջ՝ իբրև դիշերօթիկ՝ կրթել մանկավարժական պաշտօնի համար։ Կրթութեան չափին գալով՝ երկու կերպ վարժարաններն ալ նախնական պիտի լինին, միայն միւսէն քիչ մ'աւելի բարձր, կեդրոնականն վերջացուց շրջանով, գիւղականը՝ չորսով, վասն զի երիցուքական վարժարաններու ծրագիրն անկատար է և դործադրել հիմակ դաւառներն, մինչդեռ մայրաքաղաքն անգամ՝ հազիւ մէկ քանի հատ կ'գտնուին, այս անուան արժանի։ Ցանձնախումբն այնպիսի նախնական կրթութիւն կ'ուզէ որ մարդուս և Հայուն պիտանի ծանօթութիւններ պարունակէ և զուտ ազդային լինի։ Ա՛յս հիման վրայ՝ երկու կարդ դպրոցներուն յարմար ծրագիրներ կ'պատրաստէ։ Կեդրոնական վարժարանի ծրագրին մէջ՝ սովորական ուսումներէ զատ՝ կ'երևին՝ կրճատ մօտ քարտզիոդրաֆիա, Ընդհանուր պատմութիւն կից՝ Սկզբունք ընկերաբանութեան, Տարրք բնական գիտութեանց, Սկզբունք երկրաչափութեան, Երկրաչափական գիծեր, Աստղաբաշխական սկզբունք, իսկ օտար լեզու միայն Տաճկերէն։ Գիւղական վարժարանի ծրագիրը կ'պարունակէ նաև երկրաչափական գիծեր, Դաս բնական պատմութեան և երկրագիտ, այս է մէկ խօսքով՝ Իրանոսութիւն կամ Իրանիտութիւն։

Ինչպէս որ կ'տեսնուի՝ երկու ծրագիրներու մէջ ալ ֆրանսերէն լեզուի ուսումը չկայ։ Ցանձնախումբն այս կամաւոր զանցառութիւնն արդարելու համար իր Տեղեկագրին գրեթէ մէկ երրորդ մասն անոր վիճաբանութեան կ'նուիրէ, և իր փաստերը կ'հիմնէ մայրենի լեզուի, գրականութեան, ազդայնութեան և յառաջդիմութեան նկատումներու վրայ, թէև իր ծոցէն երկու տարբեր կարծիք երևան կ'ելնեն, մին պնդելով՝ որ իբրև անհրաժեշտ և լրա-

ցոյչ մաս պէտք է համարել եւրոպական լեզուի մ՚ուսումն լեզուական վարժարաններու մէջ, միւսն առարկելով թէ՝ դրականութիւնը ժողովրդոց խմացականութիւնն ու սիրտն է որով կ՚երեւին ու կ՚ելեան. թէ օտար ազդեցութեամբ մեծապէս կ՚ենթասուի. թէ հայ լեզուին աղքատութեան պատճառը ֆրանսերէնի անվախ և անհանգոյ ուսումն է, մեր նախակրթարաններու մէջ, ուր աշակերտը խելքն անոր կ՚տայ և նեղ միջոցի մէջ ոչ ձայն կ՚սորվի և ոչ իր լեզուն. թէ ֆրանսասէր երիտասարդը կ՚արհամարհէ ամեն ազգային զգացումէ, հայ լրագրութիւն, թարգմանութիւն, հեղինակութիւն, քանի որ եւրոպական դրեանց և թերթերու մէջ դերազանցները կը գտնէ ու կ՚կարդայ, թէ պէտք չէ երկնչիլ որ, նոր սերունդն եւրոպական լեզուէ զուրկ՝ զուրկ պիտի մնայ նաև պետութեանց օգուտէն, քանի որ թարգմանութեամբ իւրացուցած է Հայն արևմտեան մատենագրութեան մի նշանաւոր մասը, թէ իրեն պակասածը միայն ըսոպ հայ՝ ազգային պարբն է, թէ այնչան հայ լեզուով գիրքեր քաւական են ձանձրութեանց ախտածնէը մոռնալացնել, թէ եւրոպայի դրական հարստութիւններն ունելի դիւրաւ ձեռք կրնանք ձգել երբ ասոնց ձարտի պէտք մ՚ունենանք ու ծարքն ներկայը հայկական բաժակէ միայն կարենանք ըմպել, և այս ամեն նկատումներուն առջև սոյն կարծիքը կ՚յաղթանակէ։

Ի վերջ Ցանձնախումբը՝ Տնօրէն Խորհրդոյ առաջարկն՝ թէ Մշոյ վարժարանը բարձրացընէ ու երկու տարրական վարժարաններ հիմնէ, մին ի Բաղէշ և միւսն ի Տոբ, 400 ոսկիի վարկով, կ՚ընդունի սահմանել այս վարկն, Ընկերութեան գանձային վիճակին ներելովը, այս պայմանաւ սակայն որ՝ իր դրած սկզբունքին համեմատ, կեդրոնական վարժարաններ հաստատուին, Մուշ և Բաղէշ, Տնօրէն Խորհրդոյ որոշման թողլով երրորդ կեդրոնի մը հաստատութիւնը, որոց տարեկան ծախքն իրարմէ տարբեր պիտի լինին, ընդ ամենն 385 ոսկի մինչև 1879 տարւոյն վերջը, դումար մ՚որ կ՚պարունակէ նաև կեդրոնական ծախք, Մշոյ ընթերցարանի հաստատութեան, աշխատհագրութեան, դասական դիրքերու յատկանալի տպագրութեան ծախք՝ 123 ոսկի։ Ցանձնախումբն՝ Տնօրէն Խորհրդոյ բազմաթիւ զբաղմունքն ու հոգերը նկատելով՝ կ՚առաջարկէ Ընդհանրական Մասնախորհրդոյ մը կազմութիւնն, որպէս զի օգնէ անոր, և լոկ դպրոցական խնդիրները անօրինէ։ Իսկ յառաջիկայ 1880 տարւան հաւանական պիւտճէն է.

Մշոյ վարժարանի համար	294	Օսմ. ոսկի
Բաղէշի » »	72	
Գ. Հաստատեղի վարժարանի համար	72	
Կեդրոնական ծախք	32 —	470

Ահա ասոնք են Տէղէկագրին դլխաւոր մասերն, որոց վրայ խոհա-դրութիւնս մի քանի դիտողութիւններ ընելու արժան կ'դատի։

Եթէ չենք սխալիր առաջին անդամն է որ Ընկերութիւն մը կը յուզէ այս խնդիրը թէ՝ ինչ տեսակ դպրոցներ և ուսման ծրագիրներ պէտք են Հայաստանի մէջ։ Այս խնդրոյն լուծումն աւելի Ուսումնական Խորհրդոյ և Կեդրոնական ժողովոյ կ'պատկանի, բայց քանի որ Սահմանադրութիւնն հաստատուելէ ի վեր այս մասին քայլ մ'առած չունին, Դպրոցասիրաց—Արևելեան ընկերութիւնն, իր Ցանձնախմբին ձեռօք կ'շինէ ծրագիրներ իր հաստատած և հաստատելի երկու կերպ դաւառային դպրոցներու համար, կէդրոնական և գլխաւորական, և զանոնք գործադրելու պիտի սկսի։ Թերևս ուրիշ ընկերութիւններ՝ որ անշուշտ մրցման մէջ են, տարբեր ծրագիրներ յօրինած են և ազգային կրթութիւնն ուրիշ կերպ կը հասկընան, սակայն նախաձեռնութեան պատիւը Դպրոցասիրաց—Արևելեան ընկերութեան պիտի վերաբերի, քանի որ իրենց խոր-հուրդն ու ծրագիրը հրապարակ չեն հանած։ Ինչ որ է, խնդիրը Հայաստանի մանկտւոյն նախնական կրթութեան վրայ լինելով, փա-փաքելի էր, ինչպէս արդէն ուրիշ կողմէ ալ առաջարկուած է, որ անոր մէջ քիչ շատ միօրինակութիւն տեսնուէր և ազգային դաս-տիարակութիւնը քմահաճ և անկայուն ընթացք մը չբռնէր, եղած և լինելիք ծախքերն ապարդիւն թողլով։ Ուստի կրթութեան խըն-դրով պարապող ընկերութիւններ կարող են միաբանիլ դէթ հիմ-նական կէտերու վրայ և միօրինակ ուղղութիւն մը տալ իրենց նպա-տակին, տեղական տարբեր հանգամանաց արժան եղած զիջումներն ընելով։

Գալով Տէղէկագրին՝ կ'տեսնենք որ Ցանձնախումբն անկեղծ ու ճշմարիտ հայրենասիրական տեսակիտով կ'քննէ խնդիրն և Ընկե-րութեան գործոց շրջանակին մէջ բուն ազգային դաստիարակու-թեան հիմը դնելու մտօք խորհուրդներ կ'յայտնէ։ Փայլուն ու վաւերուն են իր խորհրդածութիւնները, սակայն ամենայն մասամբ իրաւացի՛ են։ Ըստ մեզ՝ նախնական կրթութեան իրաւամբ այնքան

կարևորութիւն տուող Ընկերութիւն մը պարտաւոր է՝ իր սկզբունքին հաւատարիմ մնալով, տարածել այդ կրթութիւնն ոչ միայն կեդրոնական վայրեր այլ և ամենէ աննշան գիւղերը, մինչդեռ՝ Տեղեկագրին համեմատ՝ Ընկերութիւնը մտադիր է ամենէ առաջմանկավարժներ պատրաստել, պատրաստութիւն որ առ նուազն վեց տարի պիտի տեւէ, և ապա գիւղական վարժոցներ հիմնել։ Եւ ինչու համար կրթութեան բարիքէն զրկել այն գիւղերն որ Ընկերութեան գործունէութեան սահմանին մէջ են։ Եթէ սպասենք որ օրինաւոր վարժապետներ հասնին և ապա գործի սկսինք, կ'վախենանք որ շատ պիտի սպասենք և անդին ժամանակ մը պիտի կորսընենք։ Ըստ մեզ՝ պէտք է եղածները գործածել և նոյն միջոցին նոր գործիներ պատրաստել։ Դադարումը մահ է։ Եթէ այս ընել կարելի չէ, դոնէ Ընկերութիւնն իր բարոյական ազդեցութեամբ փոյթ տանի քիչ շատ բարեկարգել գիւղերն արդէն պտնուած ողորմելի վարժոյներն, ուր որ չկան հաստատեալ՝ գիւղական հանգանակութեամբ, և այս առթիւ վարժեցընել գաւառաբնակ Հայերն դպրոցական տուրք մը վճարելու։ Միւս կողմէ մեզի հաւանական չ'երևիր որ կեդրոնական վարժարաններըը մանկավարժներ շինելու կարևոր պայմաններն ունենալ կարենան, և թէև հարկաւ Ընկերութեան նպատակն է միայն գիւղերու համար դաստատուներ պատրաստել, որոնք մեծ գիտութեան պէտք չունին, սակայն նկատելի է որ, վարժապետանոց մը որչափ միջակ լինի, կրնայ տուղի նստիլ և սպառել այն դումարին մեծ մասն որ ընդհանուր նախնական կրթութեան ծաւալման պիտի յատկանայ։ Մեր կարծեօք՝ պէտք չէ ցրուել մեր ոյժերը՝ երբ միանալով մեծագոյն օգուտ կրնան արտադրել։

Արդ՝ քանի որ թէ մանկավարժի և թէ դաստադրքի պէտք կայ առ հասարակ, գործնական և արդիւնաւոր միջոց մը կ'առաջարկենք, այս է հիմնել ընթանալով կեդրոնական վարժապետանոց մը, գաւառացի աշակերտներ ընդունելու պայմանաւ, ի կ. Պոլիս ուր ուսումնական օժանդակ գործիքներ գտնել աւելի դիւրին, կամ, եթէ անյարմար դատուի՝ ազգային տարրեր նկատումներով, գաւառացւոց քաղաքի մը մէջ, այնպէս որ բոլոր կրթիչ ընկերութիւնները՝ իրենց կարողութեան չափով մասնակցին անոր ծախուց, ինչպէս նաև գաստագրեանց ընտրութեան և յարմարութեան վրայ խորհրդակցելով անոնց տպագրութեան միջոցները հայթայթեն։ Առ այժմ՝ մեր թերթին միջոցը չներեր այս առաջարկութեան կարևոր ընդլայնումը տալ,

և՝ ի նպաստ՝ մեր փաստերը մէջ բերել, սակայն արդիւնքն անվրէպ է։ Մէկ կողմէ ժամանակի ու դրամի խնայողութիւն կ'դոյանայ, աղդային մանկավարժութեան և նպատակի միօրինակ ուղղութիւն կը հաստատուի, միւս կողմէ ընկերութիւններն՝ առանց ուրիշ մտահոգութեան՝ լոկ նախնական կրթութեան բարիքը՝ իրենց ձեռք գտնուած միջոցներով՝ տարածելու կ'յաջողին, մինչև որ իրենց դործը կատարելագործեն հիմնաբարկելի վարժապետանոցին և հրատարակելի դասագրքերէ ծոր բարոյական և մտաւորական դիժեր ձեռք ձգելով։ Այս մեր առաջարկութիւնը Գալֆայեանի–Արևելեան, Արարատեան ու Նիլիկեան և բոլոր այն ընկերութեանց որ իրաւ պէս կրթութեան պաշտօն կ'վարեն, ուշադրութեան յանձնելով՝ կ'անցնինք ուրիշ նիւթի։

Կարճ պիտի խօսինք առ այժմ ձրագրիչներուն վրայ, որ ընդհանրապէս տարրական կարևոր ուսմունքը կ'պարունակեն և դասատուբնակ աղդայնոց պիտոյից կ'յարմարին։ Միայն կ'դիտենք որ Ա. Կրճէի մօտ բարոյագիտութիւնը դրուած է։ Նախնական դպրոցի մը մէջ բարոյագիտութիւնը պէտք է կրօնքին մէջ ամփոփուի։ Կրօնքի ուսումն, ըստ մեզ, ինչպէս որ կ'աւանդուի այժմ ծոլորաբար Հայ դպրոցներու մէջ՝ զանազան դասագրեանց համեմատ՝ պարզապէս ձև մը, հին նախապաշարում մը դոհ ընելու փափաք մ'է։ Վասն զի՝ արդի դրութեամբ՝ ո՛չ դասատուն կ'իմանայ աւանդածն և ո՛չ աշակերտն իր ստացածը։ Ուսած հմութակի պէս կ'կրկնեն երկուքին ալ եկեղեցւոյ խորհուրդներու վրայ հաստատատիպ բառեր, որ ո՛չ աշակերտին միտքը կ'բանայ և ո՛չ սիրտը։ Փափաքելի էր որ այս մասին վերանորոգում մը մտնէր կրօնքի ուսուցման մէջ, մանաւանդ պղտիկ տղոց համար, և այն՝ Աւետարանի գուտ բարոյականի վրայ կայանար։ Արդէն տեղ տեղ փորձ կ'փորձուի Սրբազան պատմութենէ բարոյական դասեր հանել, սակայն անոնց մէջ դաստիարակութեան ոգւոյն դէմ այնպիսի կէտեր կ'դտնուին որ մանկան միտքն ու սիրտն ուղղելու տեղ կ'խանգարեն։ Նախնական դպրոցներու համար էապէս օգտակար բարոյախօսական դասագիրք մը դեռ պիտի յօրինուի։ Շանշեանցի Քրիստոնէականն և Ոսկոճի պարզունակը բարձր, Մուրատեանցի Նոր Պոպակեանն և Խապայեանցի Հին Պապակեանը զտուելու կարօտ են։ Բարոյականը՝ հրաշալի իրողութեանց ու դործոց վրայ հիմնելը տղոց անմատչելի ընել է։ Իրենց մտքին մէջ բարոյականը հրաշքի հետ կ'խօորդի, այնպէս որ հրաշքով բարոյա-

կան պիտի սորվին : Եթէ բարոյականն որ և է կրօնքէ անկախ ուսում մ'է, պէտք է որ մարդկային հեռզհետէ զարգանալի պարտուց և իրաւանց վրայ հիմնուի : Ուստի կիրթոնական դպրոցի մէջ անպատեհ չեմ համարիր պարզ իրաւագիտական դասախօսութիւն մը, որով գոնէ միշտ պարտք կատարելու բռնադատուած սորուկ ժողովուրդ մը քիչ մ'ալ իրաւունք պահանջել սորվի և ինչ ընկերական վիճակի մէջ գտնուիլն ուսնի : Բ. Իրաւ. Ցանձնախումբն իր ծրագրին մէջ ընկերաբժշկական տկղճուն նշանակած է, բայց այս դիտութիւնն այնքան բազմադիմի ճիւղեր ունի իր մէջ, որ կրնայ չփոթութիւն պատճառել : Հետևապէս անպատեհ չենք սեպեր միայն անոր մէկ մասն, որու ուսումն շատ օգտակար է մեզի համար, փոխանակ ընել : Գ. Նոյնպէս անյարմար չենք գտներ բնական պատմութեան տարերքն, որ նոյն ծրագրին մէջ տեղ չունի, և թերևս Ցանձնախումբն անոր գործնական մէկ մասը, երկրագործական բիւրեղները դնելով գոհ եղեր է : Հայաստանի հողին հետ անոր բոյսերուն, կենդանիներուն ու հանքերուն վրայ տեղեկութիւն ունենալը պիտանի է մանաւանդ երկրագործութեամբ պարապող դիւղացւոյն : Դ. և վերջապէս ֆրանսերէն լեզուի ուսման խնդիրը մեր առջև կ'ելնէ : Ո՛ընդունինք դլխովին որ պարզ նախնական դպրոցներու մէջ ֆրանսերէն լեզուն չաւանդուի, սակայն չենք ընդունիր այն զարգարուն փաստերն որ այս որոշման ի նպաստ յիշուած են Տեղեկագրին մէջ, և որ խնդրոյն հետ ուղղակի յարաբերութիւն չունին : Կ'հաւանինք այդ որոշման չէ թէ անոր համար որ, Ցանձնախմբին կարծեօքը, ֆրանսերէնն աղգութեան զգացումը կ'սպաննէ, չէ թէ անոր համար որ մեր հայ դրականութիւնը կ'անշքացընէ, չէ թէ անոր համար որ այս Ճոխ է և մեզի բաւական, չէ թէ անոր համար որ հայ իմացականութիւնն ամուլ կ'դործէ և լրագրութիւն ու մամուլ կ'չքաւորէ ու կ'ժանդռուէ, այլ անոր համար որ գաւառային նախակրթարանի մը մէջ աւելորդ է, վասն զի ֆրանսերէնն ոչ կ'սպաննէ, ոչ կ'կաշկանդէ : Ցանձնախումբին ակնարկած ընդհանուր անպատեհութիւնները չեն պատահիր երբեք մէկ քանի միլիոն ժողովրդեան մէջ՝ տասքսան հազար հոգի ֆրանսերէն գիտնալովը : Մասնաւոր պարապաները ընդհանուր կանոն չեն կազմեր և եթէ այսօր մեր դրականութիւնն, մեր դպրոցներն, մեր լրագրութիւնն ու մամուլը, մեր իմացականութիւնն ու ժողովուրդը կ'տառապին, պատճառն եւրո-

պական լեզուի մ՚ուսումը չէ այլ ազգին ընդհանուր տղիտութեան մը հնարաւորին, տղիտութիւն որ այդ եւրոպական լեզուներուն հմուտ դաս մը հայ դրագէտներու և ուսումնականներու միջոցաւ քիչ մը փարատելու կ՚սկսի։

Ապերախտ չլինինք, և այն լեզուներն որոցմէ քիչ շատ լոյս առած ենք չզրպարտենք, այլ դատապարտենք մեր անձարակուԹիւնն որով ֆրանսերէն ուսցընելու եղանակը կ՚անգիտենք։ Մեր ընկերական, գրական և առևտրական պիտոյից ու յարաբերուԹեանց համար կարևոր է մեզի ֆրանսերէնն, ԹէՀ գաւառայնոց առ այժմ աւելորդ։ Սակայն եԹէ Դպրոցասիրաց—Արևելեան ընկերուԹեան հիմնարկելիք վարժոցներու մէջ անպէտ է, նոյնպէս է կրնանք ըսել նաև Կեդրոնական ՀարՀարանեցոց համար, որ՝ եԹէ ոչ Եվրոպական՝ բարձրագոյն նախակրԹարան պիտի լինին, և մանաւանդ մանկավարժներ յառաջ պիտի բերեն, մենք չենք կարծեր, չենք կարծեր որ մեր արդի գրականուԹիւնը հմայուԹեամբ մը ՀոխանայՀ և գիտուԹեանց շահեմարան դառնայ, և ոչ մեր հին մատենագրուԹեան միջոցաւ, որ հիմակ Ազգին սէրտն ու ՀոգւոյՀոյ նաւՀնեանը չներկայեր, ներկայ սերունդն յառաջանայ։

ԹՂԹԱԿՑՈՒԹԻՒՆ

Կ. Պոլիս 26 սեպտեմբեր 1879.

Բարեկամ, Աչքդ լոյս, խաւարած Հոգւոյդ նոր լոյս տեսաւ. Աստուծոյ խորանէն աշխարհի Թագաւորն իջաւ։ Մամբէր, կաղ եղաւ։ Հրաշալի՛ այլափոխուԹիւն։ Արգէն կաղն սկսաւ վազիլ, մեկ քանի վազվզուն Ճառագայթներ արձակեց և բաւական աղտոտ ու մութ ուղիներ, պանիրի գողեր երևան Հանեց։ Անոնք որ մի քանի տարիէ ի վեր Նապոլեոնը գոց գոնեղով՝ դինեւտուն ու ԹղԹատուն կ՚յաՃախէին, կ՚գողան և Նապոլեոնն սլաքները չընդունելու համար զգաստ կ՚ձևանան։ Բայց Նապոլեոն, որ դիմակներ վար առնելու մասին շատ Ճարտար է, իր մարդիկը կ՚Ճանչէ և չխնայեր։ Սուտ չէ, որ Նապոլեոնը դպրոցին չափ ղգաստարան մ՚է, և եկեղեցւոյ չափ

փրկարան։ Միայն կ'մաղթենք որ իր նոր լոյն այն աստիճան չվառէ որ զինք տոչորէ։ Մաղթենք նաև որ երկար ապրի, բայց լաւ ապրի։ Այս որ իմ վերջին խօսքս պիտի լինէր առաջինն եղաւ, նոր Լոյսին ոճով։

Երբև նոր լուր չեմ հաղորդեր քեզ, բարեկամ, Ս. Պատրիարքին նոր Պատրիարք լինելը։ Վերջապէս գահն ելաւ, որու քիչ մը աչք ունէր Առաջին պաշտօնեայն։ Հիմակ գոհ ես, դու որ կորդդ կ'պատռէիր թէ ուղիղ քաղաքագիտութեան հակադարձն էր իր հրաժարումը։ Հիմակ ուրիշ ըսելիք ունիս։ Արևուն վրայ նոր բիծեր պիտի փնտռես։ Բայց ով միտքն ըրաւ ընդունելու պատրիարքական գահն։ Ի՞նչ պայման դրաւ։ Արդեօք Բ. Դուռն իր խոստմունքը կատարե՞ց, ինչպէս գրեր է Պ. Լէյըրտ հեգնօրէն։ Ինչո՞ւ չհեգներ նաև Պերլինի դաշնագիրը ստորագրող սէրութիւններն և մանաւանդ ինքզինքը, որ ծուղակն ընկած է։ Ս. Պատրիարքը քոմբիւն կ'սիրէ։ քունը չտանիր եթէ իր մէն մի շարժումն պատմական դէպք մը չդառնայ։ Կանգնումն անկման չափ դղրդիւն պատճառեց, որու արձագանքն նոր աշխարհն ալ լսուեցաւ։ Այս իրաւ է որ Ղալաթիա պատահած չփոթութիւնները, Ազգին տարտամ վիճակն, պաշտօնական և անպաշտօն ուղերձներնր բաւական չպիտի լինէին համոզել զինք՝ եթէ Օտեանի շուքը չլինէր։ Միայն զործն տկնկալուած թատրոնական կամ վիպական ձևը չառաւ։ Օտեան կտրեց կորդեան հանդոյցը։ Օրին մէկը կ'հարաւիրուի Պաշ–վէքիլ Արիֆի փաշային, որ կ'պատմէ Ս. Պատրիարքին առ ինքն ըրած այցելութիւնն, խնդրելով որ համոզէ Ս. Պատրիարքն Պատրիարք լինելու, խոստանալով ի գործ դնել անյապաղ անոր խնդիրները։ Օտեան էֆէնտին կ'ներկայի, շատ կ'խօսի, և երբ Ս. Պատրիարքը կ'մերժէ հրաժարականն ետ առնլու, պնդելով որ եթէ իրական բարեկարգութիւն չտեսնէ Հայաստանի մէջ չպիտի կրնայ հրաժարականն ետ առնուլ, Օտեան կ'ջանայ հասկըցընել որ հրաժարման վիճակի մէջ Ս. Պատրիարքն առելի մեծ պատասխանատուութեան կ'ենթարկի թէ Ազգին և թէ տէրութեան առջև, առանց օգուտ մը քաղելու, և քիչ մը սրտմտելով կ'առնէ կ'քալէ։

Նոյն միջոցին ձայներ կ'լսուին որ ժողովուրդը Ազգային ժողովը պիտի ցրուէր, եթէ կարգի չմտնէ, այնպէս որ առեղապետական կամ վեհապետական իշխանութիւնը պիտի ստանձնէր նա այս անիշխանութեան ժամանակ՝ և փոթորիկ մը հանելու կ'սպառէր։ Ընդհանուր ժողովին դիւանն իրար կ'անցնի, կ'նայի որ իր պաշտօնը ձեռքէն պիտի ելնէ և կ'որոշէ, յայտնի է որ՛ւ խորհրդով, Ս. Պատրիարքը ժողովին հրաւիրել, որ օգոստոսի 10ին պիտի դումարուէր։ Կ'տեսնես, բարեկամ, որ պատմութիւնս նոր չէ, և

ոչ Հրաժարականի խնդիրն, որ եւս անյայտ : Ս. Պատրիարքը կը ներկայի որոշեալ օրը, երեսփոխանական ամրոց մը կ'նստի : Խոնարհիլ բարձրանալ է : Անդրան լեցուեր էր բազմութիւնն Ս. Լուսաւորիչ եկեղեցին որ կարծես թէ նոր Պատրիարքի ընտրութիւնը կամ Հայոց ինքնօրինութեան խնդիրն էր օրակարգը : Հանրապետը մը կ'ներկայանայ որ կ'նկարագրէ ազգային անիշխանութեան, պաշտօնական յարաբերութեանց խզման դառն հետեւանքը, և կ'պահանջէ որ երկվլեան պատրիարքութիւնը վերնայ, և քաղաքին երեսփոխանութենէ ու ամեն ազգային պաշտօններէ երկու անձեր որ ազգային ամեն անկարգութեանց հեղինակները կ'համարուէին : Դուռ չիչէ այս անձերն որ՝ հանրապետին ընթերցման ժամանակ՝ դէմ առին տուին : Մին օդնութեան կանչեց Ս. Գրիգոր լուսաւորիչն՝ որու կ'ծառայեր անձնուրացութեամբ, իբրև թագական անդամ, տասն չորս տարիէ ի վեր, միւսն Անձնուէր ընկերութիւնն՝ որու հիմնադիրներէն մին էր : Պահ մը խորին լռութիւն կ'տիրէ և Ազգային Ժողովը բերանաբաց կ'սպասէ լսել իր որոշումն, որ արդէն իր շրջանէն դուրս տրուած էր և ձևի համար տասեան կազմուեր էր : Սերվիչէն էֆէնտին, որու չոր, կարուկ, երկսայրի խօսքն, անձայն հրացանի պնդակի պէս կ'զարնէ նշանին, ժողովրդեան հանրապետին կարևորութիւն տալ կ'խնդրէ, և պատրիարքական թափուր գահը ցոյց տալով. Կ'ուզէք, կ'ըսէ, որ Աղդն օրինաւոր Ճարհան մտնէ, պէտք է որ ինքնանկ Պատրիարքն անոր վրայ կանգնի : Ուստի կ'առաջարկեմ որ Նորին Սրբազնութիւնն իր գահն ելնէ : — Այս առաջարկութիւնը՝ կերպ մը սպասնական հրաւէր, որու անսասանդն թերևս իր վճռական դատապարտութիւնը գտնէր, ժողովին բերնին մէջ արձագանք կ'արձակէ և ամեն կողմէ հաւանութեան աղաղակներ կ'պրպռէ : Ի հարկէ Ս. Պատրիարքը շուտ մը գահը չնստիր, կ'գեղևի, անձնական տկարութիւն ունիմ կ'ըսէ, բայց երբ — Անձդ անգամ պիտի զոհես, ձայները կ'լսուին, ուր չգիմանար և կամայ կամայ գահը կ'երթնէ կ'նստի, մինչդեռ «Կեցցէ Ներսէս Սրբազան» աղաղակներն օդը կ'պատռէին և խորանին կիսամած վարագոյրն, որ նոյն միջոցին իջած էր : Այսպէս կ'աւարտի Հրաժարականի 17ր արարուածն, և յուսանք որ նորէն չերկնուի :

Կարգը կ'պայ երկրորդ խնդրոյն. Օտեան էֆէնտին զայն կ'լուծէ : Կ'պատասխանէ ժողովուրդն որ Աղդէն ընտրեալ երեսփոխաններ արտաքսել կ'առաջարկէ : Այս տպօրէն պահանջում մ'է. երկու հարիւր, երկու հազար, երկու հարիւր հազար անձինք անդամ իրաւունք չունին Աղգին ընտրածը չուզել, այս է Օտեան էֆէնտիին կարծիքը, թէև միւս կողմէ իրաւունք կ'ունենան Ս. Պատրիարքը հաստատել իր աթոռին վրայ, և կ'ցնծան որ յաղթանակը

տարին։ Ըստ իս՝ բանաւոր Ճամբան էր՝ հանրադրի տեղ ամբաս-
տանազիր պահանջել ժողովուրդէն, դործը Նախայեղեռնեան կամ
Էքսաստոնեան դիւանին յանձնել, և օրինաւորութեամբ ամբաստա-
նագիրը թաղել։ Ժողովուրդը լուռ ու մունչ կ'լսէ առենաբանին
դիտողութիւնը, կ'զգէ երկրորդ խնդիրն առաջինին, իր համա-
զումն քաղաքակիտական առարկութեան մը, զոր արտասանողն ի-
րեն շատ սիրելի և հայրենասէր անձ մ'էր, որ թերևս ապագայ
շինութեանց առաջն առնելու մտօք կ'շարժէր այսպէս և դովեստ-
ներ կ'շռայլէր նախկին Առաջին պաշտօնէին՝ որ շարժուն և անհան-
գարտ մարդ մը լինելով՝ կրնար դժգոհներ իր կողմն որսալ և պատ-
րիարքական աթոռն ալանոտիլ (miner)։ Թշուառ ժողովուրդ՝ շատ
տեղ՝ զինք կառավարող մէկ հոգևոր և մէկ մարմնաւոր իշխանու-
թեանց երեսէն կ'քաշէ անթիւ տառապանք, և այս վերջին ժամա-
նակները կարծես մէկ իրարու հետ կ'մրցին ժողովուրդը խռովե-
լու։ Ո՛ր կողմը գաւնաս առ հասարակ Առաջնորդի դէմ ամբաս-
տանութիւն ու դատ, քննութիւն կ'տեսնես, որ միշտ անուշ տե-
ղը կ'կապուին։ Վ՛ան, Մուշ, Տիգրանակերտ, Եղիսատես տակն ու
վրայ կ'լինին։ Երեմիա, երեմիական ողբեր կ'արձակէ ժողովրդեան
վրայ, որ իր մեղաց համար կ'կրէ ամէն նեղութիւն, նոյն իսկ իր
հայբենասէր առաջնորդին կողմէ, որու պէտք է հանդուրժէ որպէս
զի արքայութեան արժանանայ։ Երեմիա սահմանադրապէս կազմուած
ժողովները կ'լուծէ, միահեծան իշխանութիւն կ'վարէ, և Առաջ-
նորդութեան թեկն կ'ածէ, ու անպատիժ կ'մնայ։ Մամբրէ՝ Մշոյ
վանուց միաբանութեան մէջ անմիաբանութիւն կ'սերմանէ, սուրա-
ծին պէս կ'առնէ կ'ծախէ։ ամբաստանութիւններ իր վրայ կ'տե-
ղան, Պատրիարքարանը Ճարահատ՝ զինք պատի կ'կոչէ Կ. Պոլիս։
Յուսերգչի այս գնդանն, ուր արդարութիւնն երկիւղէն երեսը
չցուցներ, բայց Մամբրէ այնքան Ճարպիկ է, իր ամբաստանիչներն
այնքան տգէտ ու ազատ են, իր կլորիկ գրաբառ հայհոյութիւն-
ներն այնքան կ'ապդէ գաս մը մարդոց վրայ, իր մեծ գլխուն վրայ
փայլող մանր ու կապոյտ աչերն այնքան հրապոյր ունին, իր խո-
շոր ատամներն այնքան թոյն, իր մեծ սուր քիթն այնքան բանաս-
տեղծութիւն, իր քարձ մօրուան անդամ այնքան եղջերային սի-
րունութիւն ունին որ անտարակոյս իր չսկսած գործը պիտի շահի
և աւելի մեծ, աւելի փառաւոր անուամբ պիտի Մուշ վերադառ-
նայ նա՝ որ բանական ուշ ունի միտքը բերելու որ երբեմն զինք ամ-
բաստանող միաբաններու գաղտնի խորհրդականն էր՝ Խրիմեանի
դէմ, և իր սկզբունքի հաւատարիմ, այս է պատասխանատու մնալ
մի միայն Աստուծոյ, ինչպէս կ'մեռնալով աշխարհային իրաւասութիւնը մեր-
ժալ՝ թէև աշխարհի մնջորութեանց մէջ գործած նկղեցական-

ներու դաս մ՚որ հիմակ իր դատաւորը պիտի լլի և անշուշտ Մամբրէն ան Հօրուս ամի՛ի չափ անմեղ կ՚համարի իր սրտին մէջ միշտ ծանչէն ազգային անդամներուն դաղտնի աջակցութիւնը չմերժելով։ Հետևապէս ինչ հարկ կայ բողոքի ու դատի։ Կ՚յորդորեմ Վարագայ վանուց միաբան՝ կարգապետ եպիսկոպոսն որ հեռուն Կ. Պոլիս եկեր էր՝ իբրև ամբաստան, ծալլել իր ամբաստանագիրն և Մամբրէի թևը մնալով շիտակ Մուշի Ճամբան բռնել՝ Աստուծոյ վճռաչինչ ատեանին թողլով իր դատաստանն, վասն զի արդէն Ս. Պատրիարքը վճիռն արձակեց յայտարարելով թէ Մամբրէ պիտանի մարդ է ի Մուշ, թէ դասը շուտով տեսնուի, կամ անմեղ հրատարակուի, վասն զի դաս վարող շատ այլ դասատու ոչ պատիժ չկայ մեր մէջ՝ չէ թէ հիմակ այլ հինգ հարիւր տարիէ ի վեր։ վասն զի Վարչութիւնը դատական մասնախումբ մը կազմեր է, պաշտօն տալով անոր որ նախ մեռած խռովարարներ գտնի կոչէ և ապա կենդանիներն։ Երևելի Դիւղբրնի դատին համար աշխարհիս չորս կողմէ վկաներ կոչուեցան, նոր դատական մասնախումբը պիտի ստիպուի սանդարամետէն անգամ վկաներ կոչել, կամ անոնց ստուերները։ Ուրեմն խռովութեանց ապաթէզը բաց է, և այս բանս քաջ դիտնալով՝ Մամբրէ եպիսկոպոս ծրարը կ՚կապէ արդէն որ Ս. Պատրիարքին յանձնարարական գրով շուտով հասնի Մուշ՝ ուր կարծոյ քօմիսէրներն իրեն կ՚սպասեն եղեր որ լուսաւորուին, ինչպէս որ ասկէ առաջ կարծոյ կուսակալը լուսաւորեց նա։ Երբ յայտարարեց անոր թէ իր դաւանին մէջ ոչ հարստահարիչ կայ և ոչ տառապող, և հետևապէս այս մասին Ազգ. Պատրիարքարանի առ Բ. Դուռն ուղղած բողոքներն հիմնուին։ Բայց միթէ խնդիրը միայն Վարագայ վանքին վրայ է թէ ոչ բոլոր վանօրէից վրայ։ Գործն արմատէն բռնել պէտք է, բուն յանցանքն ոչ Պօղոսինն է և ոչ Մամբրէի, այլ վանական դրութեան։ Քանի այս դրութիւնը կայ ու մնայ, պիտի մնայ և տառացածուի Ազգին մարմնոյն վրայ մահառու վէրք մը։ Ոչ պիտի բուժի հիմնովին այդ վէրքը։ Ազգը՝ Սահմանադրութեան 48ե յօդուածին դէմ՝ մինչև այսօր հանդուրժեց որ վանքերը ձգնարան, ծուլարան, ցեցարան մնան, այսուհետև պիտի հանդուրժէ որ՝ ազգային ընդհանուր շահուց դէմ, կուսարան, խաւարան ու դողանոց դառնան։ Միթէ ներկայ դարուս մէջ էբէպոմանակոքրոնիզմ մը (anachronisme) չէ՞ն, միթէ իրենց պաշտօնն աւարտած չէ՞ն, ինչպէս քանի մը տարի առաջ դրած և հաստատած ես։ Բայց որո՞ն կ՚խօսիս։ Իմ կարծեօքս կարուկ միջոց մը կայ։ Այս է վանօրէից միաբաններն երկրագործ ընել, և վանական շէնքերը՝ գէթ անոնք որ տեղական յարմարութիւն ունին՝ դպրոց, արուեստանոց կամ գործարան ընել, իսկ մնացածներն՝ իրենց ունեցած կալուածնե-

րով՝ ընդհանուր կրթութեան նուիրելի դրամագլուխ շահաբեր : Ս. Պատրիարքն՝ որ երբեմն վեհանձն ու յանդուգն խորհուրդներ ունի, պիտի ունենայ նաև արիութիւն այս շահաւէտ բարենորոգումը կատարելու, թէ ոչ դեռ կանուխ է պիտի ըսէ, թէ հասարակաց կարծիքը պատրաստ չէ պիտի առարկէ : Թող վստահ լինի որ ամեն լուրջ գրիչներ, ամեն բանիբուն գլուխներ պատրաստ են իրեն աջակցելու : Թող նկատէ միանգամ թէ ինչ ըրին և ինչ եղան այն վանական հաստատութիւնները որ՝ միջոցներ ունենալով՝ բան մ'ընելու ելած էին, Երուսաղէմի Ս. Յակոբայ վանքն ու Արմաշու վանքն : Առաջինը քանի մը տարի իր ծառանգաւորաց դպրոցն ու տպարանը փայլեցընելէն ետև՝ ընկաւ ահագին պարտքի տակ, իր ամենէ լաւ ու օգտակար միաբանները ցրուեց և հիմակ վարչութեան կ'դիմէ որ գարման դտնէ. երկրորդն՝ քիչ մ'առեն մեզի իր Ցոյսով անդրաշխարհական գաղափարներ ծախելէն ետև՝ շնորհիւ կոյսերէն, դպրոց ու տպարան գոցեց և իր ինչքն ամուրդի հանեց մայրաքաղքիս շուկաները : Այսուհետև Ազգին համար ինչ լայս կարելի է յուսալ միւս վանքերէն քանի որ ամենէ յաջող պայմաններու մէջ գտնուողներն այս չաւալի վախճանն ունեցան : Վանական ոգին՝ միշտն դարու ծնունդ և թերևս գրականութեան առանգաւոր՝ երբ խաւարը կ'սիրէր դուրսը՝ կ'նմանի մարած փարոսի մ'որ ալէկոծ մենաւոր ժայռի մը վրայ սև ամպի պէս կ'երևի, արտաքին ճշմարիտ լուսաւորութեան անմատչելի : Եթէ Ս. Պատրիարքը վանօրէքն Ազգին օգտին համար գործածելու միջոցը չգտնէ՝ ժամանակն երկուքին մէկը պիտի ընէ. կամ ժողովուրդն ուշաբերելով՝ ի բաց առնել մի քանի անուանի վանքեր, ինչպէս Ս. Յակոբայ, Ս. կարապետի, Գլակայ և այլն, պիտի կործանէ բոնի, կամ՝ եթէ ժամանակը մեզի համար և մենք ժամանակին մէջ անշարժ մնանք՝ ինքնին պիտի փլին և օտարներու ձեռք մի առ մի պիտի անցնին :

Թողունք վանք և մտնենք առաջնորդարան. ինչ խառնակութեան ու դատարկութեան կայան : Ահա Տիգրանակերտ՝ ուր կայսերական քննիչները բարենորոգում պիտի հաստատեն, կ'շահատակի ներքին կռիւներով և Թոլա Ագէաբի խեղճ հեղինակը կ'տփէ տեղն առաջնորդ Փիլիպպոս եպիսկոպոսի գրդմամբ, վասն զի սա կարծէ թէ Սրուանձտեանց իր պաշտօնին աչք ունի : Եւ Փիլիպպոս մայրաքաղքս կ'կոչուի որպէս զի գատուի : Ա'ծիծաղիս հէ, գատու ի՛ . . . : Արդէն անմեղ է, ուստ հիւպատոսն իր մտերիմ պաշտպանն է, որու աղ ու հաց մեծարեր է երբ Տիգրանակերտ մտեր է . . . : Աննուշա իր գրպանն ունի յանձնարարական գիր առ վսեմ. դեսպանն . . . անունը մոռցայ : Ուստի ճակատը բաց կը ներկայի Ս. Պատրիարքին և կ'յանդգնի Նորին Սրբազնութեան փա-

փուկ սիրան այնքան վիրաւորել որ քիչ մնայ պատրիարքական պա-
ւաղանը գլուխը պիտի իջնէր : Բայց Փիլիպպոս կ'զղջայ . կրօնա-
կան ներողամտութիւնը կ'պահանջէ որ ներուի , և ներում կ'պտնէ .
բայց Փիլիպպոս աղ ու հայց ունի , քաղաքականութիւնը կ'պահան-
ջէ որ պաշտպանուի և կ'պաշտպանուի : Հապա Եգիպտոս՝ ուր ափ
մը ժողովուրդ իրարու կ'լուխ կ'պատռեն ի շնորհս Առաջնորդին ,
որ երբեմն յեսին ծայր սիրելի այսօր ատելի է և մուրհակաւ 3
հազար ոսկի կ'պահանջէ : Բայց այդ մուրհակն՝ որու դումարն ի
սէր Ազգին կ'պահանջէ , եգիպտական դատարանն իրրև վաւերա-
կան չէ ճանչեր , և նոյն դատարանին վճռագրոյն փրանսերէն օ-
րինակը տեսայ : Առնելիքի խնդիրն այսպէս որոշուելէն ետև՝ ու-
րեմն ինչ կ'մնայ տալիք . — Առաջնորդի պաշտօնը , որմէ չուզեր
հրաժարիլ , վասն զի Սուէիշի ջրանցքին բացման հանդէսին եր-
գում ըրեր է որ դերեզմանն Եգիպտոս պիտի մնայ : Ահա քեզ
ուրիշ կնճիռ մը : Ո՛վ պիտի լուծէ այդ երկումը , Սահմանադրու-
թիւնը թէ ոչ Հայր Մկրեան , որ իրրև քննիչ կ'դիմէ Գահիրէ
և դեռ տեղը չհասած մէկ քանի լրագիրներ կ'պռաւան որ իր քննու-
թիւնը կողմնակալութեամբ կատարեր է : Նոյնը չըսի՞ն և Ներսէս
եպիսկոպոս Վարժապետեանի համար , երբ Գալատեան կտակին
դործը քննելու դնայ : Քանի՛ անիրաւ է աշխարհ : Ես կ'յուսամ
որ՝ եթէ Մկրեան կրակը չմարե , կէթ չարձարծեր և կ'յաջղի Մես-
րոպ եպիսկոպոսը համոզել որ մայրաքաղաքս փոխադրէ կերեզման-
նը , ուր կրնայ սրբուիլ և յարութիւն առնել Մամբրէին պէս : Հա-
պա ինչ ըսեմ այն վանայ Երեմիա վարդապետին՝ որ երբ Բերայէ
Ս. Յարութիւն եկեղեցին քարոզչութիւն կ'ընէր , երբ Հայրենասէ-
ր-ներն գործը կ'պրէր՝ երբ Խրիմեան Հայրիկին թերն էր , սահ-
մանադրասէր , հայրենասէր կ'երևէր , մարմնով ու մտքով պէր էր
և հիմակ ո՛րչափ բռնացեր ու նիհարցեր է սրտով ու մտքով , ինչ-
պէս կ'մաքառի օրէնքի ու ըղձի դէմ :

Է՛հ , կ'արժէ՞ր , բարեկամ , որ այսչափ երկար գրէի վանական
ու առաջնորդական կռիւներու վրայ , որ ժողովրդեան մտաւոր անա-
շարժութեան արդիւնքն է , մինչդեռ ուրիշ այնքան խնդիրներ կան
ուշադրութեան արժանի : Գէթ օգուտ մ'առաջ բերէին գրուածնե-
րն և Ազգին հետևելիք ճամբուն վրայ երևցած սև ու խոշոր
քարտանները խորտակէին , դարձեալ դոհունակութիւն մ'էր : Բայց՝
եթէ գործ չունիս , գրէ ու գրէ : Գաս մը մարդիկ միայն գիրդ
կ'կարդան , կ'հաւնին կամ կ'արհամարհեն , կ'խնդան կամ կ'սրտմը-
տին , և ապա ուրիշ զուարճալիք կ'փնտռեն : Իսկ ժողովուրդը՝ մտա-
ւոր հաղորդակցութենէ զուրկ՝ գրեթէ անդէտ կամ անտարբեր կը
մնայ այն գժտարութեանց և պատճառներուն առջև որ իր ընթաց-
քը կ'արգիլեն : Գաւառներն՝ գաւառայնոց յարմար թերթեր հրա-

տարակելու անհրաժեշտ հարկ կայ և կ'զարմանամ որ ցարդ այդ դործն ընելու համար ոչ մանաւանդ և ոչ հաւաքական փորձ մը կ'երևի։

Իբրև վերջաբան՝ չմոռնանք՝ որ եթէ յանցաւորները ձաղկել արդարութիւն է, անմեղներուն միսն ալ ծամել երբեմն անուշ է։ Անարատ համբաւ մը ստեպ նախանձ և երբեմն տաղտուկ կ'պատճառէ։ Արիստիդէսին դեղջուկն՝ որ խեչին ձեռքը մարդ կ'փնտռէր իրեն դէմ աքսորի վճիռը գրելու, խորունկ խօսք մ'ըսած է։ Մէկ քանի նորապսակ եպիսկոպոսներ՝ որոց մէջ կ'պտնուի նաև ձեր Գեր. Առաջնորդն՝ կ'բամբասուին երդման մը համար զոր ըրեր են Էջմիածին, Սիս և Աղթամար հերձեալ համարելով։ Արդէն Մեղրդրեց, հիմակ Մոսէս կ'կրկնէ, վաղն բոլոր լրագիրներու մէջ գոռումը պիտի փրթի՝ ոչ այնքան մեւս նորապսակ եպիսկոպոսներու որքան Գեր. Մելքիսեդեկ Մուրատեանցի դէմ, որ ամենէ աւելի քան հասկըցող է։ Եթէ նա չլինէր խնդիր անդամ չէր ծագեր կարծեմ։ Բայց հարցընելու մի քանի կէտ կայ դատապարտելէն առաջ։ Այդ երդումը նո՞ր է, միթէ ուրիշ եպիսկոպոսացու վարդապետներ չե՞ն ըրած արդէն, եթէ իրօք Գեր. Մելքիսեդեկ վարդապետն երդմներ է Սիսն ու Աղթամարը հակաթոռ ճանչելու, մեր Ազգային ժողովն 1876ին իր առնադպիր բարեյիշատակ Լուսինեանի ձառաբանութենէն ետք՝ տարբեր վճիռ մը տուած է։ Անշուշտ այս կէտերուն վրայ բացատրութիւն պիտի տայ ձեր Գեր. Առաջնորդն. բայց ըստ իս՝ բացատրութիւնն այն աստէն լինելի և դոհացուցիչ կ'լինի երբ նոյն իսկ Վարչութեան կողմէ ի պաշտօնէ խնդրուի։ Վարչութիւնը պիտի ընէ՞ այդ հարցումը, պիտի համարձակի՞ ինքզինքը նախ դատապարտել և ապա իր սխալմունքն ուղղել։ Ահա բուն խնդիրն, որու վրայ ես ալ Մոսէսի և այլոց ուշադրութիւնը կ'հրաւիրեմ։

ՇԱՀՆՈՒՐ

ՓԱՂԱՓԱԿԱՆ

ԵՒՐՈՊԱԿԱՆ մեծ տէրութիւններն հիմակ արտաքին քաղաքականութեամբ աւելի կ'պարապին քան թէ ներքին բարեկարգութեամբ։ Դուրսը կ'ապրին քան թէ ներսը։ Քաղաքագէտներ՝ որոց յանձնուած է ժողովրդոց բաղդը, ընկերային անդորրութեան ու երջանկութեան ծանր խնդիրը երկրորդական համարելով՝ զբար կը դիտեն, կ'դաշնակցին իրարու հետ կամ կ'հակառակին այնպիսի

քաղաքական նկատումներով որ աղդաց բարօրութիւնը նպատակ չունին այլ բարձրագոյն ազդեցութեան մը ստացումն, կառավարական տարբեր շահերու և սկզբանց պաշտպանութիւնը։ Ընկերական ու տնտեսական նոր ձշմարտութեանց հակառակ՝ շատ անգամ իրարու վնասով բարձրանալու կ'ձգտին, և փոյթ չէ եթէ այս մրցման ժամանակ ազգութիւններ ու մարդկութեան նուիրական շահերը ձկմուին։ Դաշնագրութիւն, պաշտօնական խոստում պարզապէս ձևեր են, որ պարագայից բերմամբ կ'եղծուին։ Այժմ ու ձարտարութիւնն են իրաւանց հիմն և այդ քաղաքականութեան յաջողութեան պայմաններն, որոց կ'հպատակին տկարները։ Հետզհետէ Փրանսա, Անկլիա, Ռուսիա քաղաքական այդ դերիշխանութիւնը ներկայ դարուս սկիզբէն իվեր վարեցին եաև՝ Գերմանիոյ առջև դուխ ծռեցին։ Քաղաքական ներքին նպատակներ՝ Արևելեան խնդրոյն բորբոքած ժամանակ՝ կայսերական երրորդ-Նիւ-ն մ'առաջ բերին որ՝ թէև կառավարական և իշխանական առնչութեամբ անքակտելի միութիւն մը կ'կազմէին երեք անձնաւորութեամբ, պիսմարգ իշխանէն ներշնչուելով, սակայն հազիւ թէ Ռուսիան դաշնի դաշնագրութեամբ կ'ներուի որ Թուրքիոյ վինուորական զօրութիւնը խորտակէ, իր սիրական պեսարապիան ետ առնէ, Փոքր— Ասիոյ և Հայաստանի տիրէ Պաթումով ու Կարսով, և Թուրքիոյ վրայ ծանր տուգանք մը դնելով դանձային խնդիրներու պատրուակաւ անոր քաղաքական ընթացքին վրայ ներգործէ, այնպէս որ՝ ամեն ակնկալութեանց հակառակ՝ եթէ երբեք առաջադրեալ վերանորոգումներն իրագործելու համար ամենէ կարևոր համարուած պայմանը, դրամ՝ ձեռք ձգէ՝ պատերազմի տուգանքը սիրտի պահանջուի, և ահա Պիզմարգ իշխանն իր քաղաքական ծրագիրը կը փոխէ, կ'դժտի Աորչաքօֆ բարեկամին հետ՝ որ Ֆրանսայի հետ կապուելու կ'սպառնայ, և մինչդեռ մէկ կողմէ Ս. Պաալին հետ կը հաշտուի, Ֆալքն իր շինած օրէնքով դուրս կ'նետէ՝ կրթութեան հին պաշտօնեայ՝ Մուհլերի դաստիարակութեան ծրագրին կ'դառնայ՝ ընկերհաշտութիւնը զսպելու մտօք, միւս կողմէ Աւստրիոյ հետ կ'բանակցի և՝ Գերմանիոյ միութեան դէմ եղնելիք ապագայ վտանգներու առջև առնելու համար՝ անոր մէջ նեցուկ կ'փնտռէ՝ Սատովան մոռցընելով, և անտարակոյս Պալքաններու կողմն անոր նոր աչխարհներ ցոյց կ'տայ, որոց մէկ մասին տէրն է արդէն Աւստրիա, և այս ընելով Ռուսիան կերպով մը եւրոպական շրջանէն դուրս կ'նետէ և անոր Հնդկաստանի Ճամբան ու Անկլիան կ'յուսընէ . . . Այս է ահա Եւրոպայի քաղաքագիտութեան նշանաւոր մէկ հանդէսն, որ պիտի բազմանայ՝ քանի որ ժողովուրդները դեռ կ'քնանան։

Խմբագիր—Տնօրէն Ս. ՄԱՄՈՒՐԵԱՆ

ՊԱՅՄԱՆՔ

ԲԱԺԱՆՈՐԴՈՒԹԱՆ

Արեւելեան Մամլոյ տարեկան գինն է կամխիկ Ջմիւռնի համար 3½, իսկ տարբ երկրի համար 4 Մեճիտիէ:

Թղթակցութիւնս վերաբերեալ ամեն նամակ, ձեռագիր պէտք է ուղղել առ խմբագիր-տնօրէն Մ. Մամուրեան, փոքր վէցիր խան, թիւ. 65:

Անձնաբ նամակ կամ ծրար չընդունուիր:

ԴՈՐԾԱԿԱԼՔ

Բաժանորդ գլուխ ուղղէ կրնայ դիմել

Զմիւռնիա
ԽՄԲԱԳԻՐ–ՏՆՕՐԷՆ

Կ. Պոլիս
Մեծ. ԳՈՐԾԱԿԱԼ ՄԱՍՆԱՃՈՂՈՎՆ
(Եկնէ ճամբի վաղց, ընթ– 2)

Նիւ-Յորք
Մեծ. ԽՈՍՐով ԷՍԿԻՃԵԱՆ

Ալէքսանդրիա
Մեծ. ԿԱՐԱՊԵՏ Պ. ՀԵՐԻՏՃԵԱՆ

Մարսիլիա
Մեծ. ՍԻՄԷՕՆ ՄԻՐԶԱՅԵԱՆՑ

Marseille
M. Siméon Mirzayantz.

Մանչեսթր
Մեծ. Ճ. ՃՈՎԱԳԻՄԵԱՆ

Manchester
O. Ovaghimian Esqre

Լոնտոն
Մեծ. Ճ. ՄԱՔՍՈՒԹՕՖ

London
Monsieur A. Maxoudoff.

Վիէննա
Մեծ. ՇԱՀԻՆՕՓ Լ. ՊՈՊՈՎԻՉ

Wien
M. M. Shahinoff & Poppovits.